

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА
КАТЕДРА „СОЦИАЛНА РАБОТА“

САШО ТОДОРОВ НУНЕВ

**РАЗВИТИЕ НА АНТИДИСКРИМИНАЦИОННАТА
И АНТИПОТИСКАЩАТА СОЦИАЛНА РАБОТА
*СЪВРЕМЕННА ТЕОРИЯ, ПРАКТИКА И МОДЕЛИ***

АВТОРЕФЕРАТ

НА

ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД

за присъждане на научна степен „Доктор на науките“
в област на висше образование 3. Социални, стопански и правни науки,
професионално направление 3.4. Социални дейности

СОФИЯ
2018

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА
КАТЕДРА „СОЦИАЛНА РАБОТА“

АВТОРЕФЕРАТ

НА

ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД

за присъждане на научна степен „Доктор на науките“
в област на висше образование 3. Социални, стопански и правни науки,
професионално направление 3.4. Социални дейности

Тема:

**Развитие на антидискриминационната
и антипотискащата социална работа**
Съвременна теория, практика и модели

Автор:

доц. д-р Сашо Тодоров Нунев

София
2018

Представеният за обсъждане дисертационен труд в катедра „Социална работа“ при Факултет по педагогика при Софийски университет „Св. Климент Охридски“ е разработен от доц. д-р Сашо Тодоров Нунев, преподавател в катедра „Обществено здраве и социални дейности“ към факултет „Обществено здраве и здравни грижи“ при Русенски университет „Ангел Кънчев“.

Структурата на дисертационния труд включва въведение, пет глави, основни изводи, заключение, литература – том I и приложение – том II (образци на 2 изследователски инструмента; 58 таблици и 117 диаграми), в общ обем от 915 страници, от които 792 страници основен текст и 123 страници приложения. Използваната литература е представена диференцирано по глави и обхваща 1102 източника на кирилица и латиница.

Съдържание

Въведение	6
Първа глава. Антидискриминационна политика на европейския съюз в области със съществено значение за формиране, развитие и реализация на антидискриминационната перспектива и направление в социалната работа	10
1.1. Основи на антидискриминационната политика на Европейския Съюз	10
1.2. Антидискриминационна политика на Европейския съюз в областта на уврежданията	10
1.3. Антидискриминационна политика на Европейския съюз в областта на равенството на половете	11
1.4. Антидискриминационна политика на Европейския съюз по отношение на възрастните хора	12
1.5. Антидискриминационна политика на Европейския съюз в областта на равното третиране на лица без разлика на раса или етнически произход	13
1.6. Антидискриминационна политика на Европейския съюз за справяне с бедността и социалното изключване	14
1.7. Перспективи на развитие на антидискриминационната политика на Европейския съюз в определени области с принос за усъвършенстване на антидискриминационното направление и перспектива в социалната работа	15
Втора глава. Дискриминацията и социалното потискане като негативни социални явления в съвременното общество	17
2.1. Същност на дискриминацията	17
2.2. Стереотипи и предрасъдъци и връзката им с дискриминацията	18
2.3. Видове дискриминация	19
2.4. Същност на социалното потискане и подходи за неговото преодоляване	19
2.5. Изследване за установяване на възприятия и нагласи в обществото към дискриминация на хора по определени признаци в Европейския съюз и в България	20
Трета глава. Теории, концепции и идеологии в областта на дискриминацията и потискането и на противопоставянето им като негативни социални явления	27
3.1. Теории за конструиране на расата и расизма	27
3.2. Расизъм и социално изключване	27
3.3. Антирасизъм и антирасистка идеология	28
3.4. Стратегии за противопоставяне на расизма и на дискриминацията и потискането на основата по раса или етнически произход	28
3.5. Феминизъм и формиране и развитие на антидискриминационна и антипотискаща перспектива	28
3.6. Модели за конструиране на уврежданията – същност, видове, антидискриминационна и антипотискаща ориентация	29
3.7. Интегриране на теоретико-приложни конструкции с антидискриминационен и антипотискащ характер в теорията и практиката на социалната работа	29
3.8. Идеологически основи на антидискриминационната и антипотискащата социална работа	30
3.9. Идеологически подход за обосноваване на политиките и практиките за преодоляване на дискриминацията и потискането	31
3.10. Основни политически модели на антидискриминационна и антипотискаща социална работа	31
Четвърта глава. Формиране и развитие на теоретико-приложни конструкции и направления в антидискриминационната и антипотискащата социална работа	32

4.1. Антирасистката социална работа като направление от антидискриминационната и антипотискащата социална работа	32
4.1.1. Обособяване, обосноваване и развитие на антирасистката социална работа	32
4.1.2. Професионалният език в антирасистката социална работа	33
4.1.3. Културната компетентност при антирасистката социална работа	33
4.1.4. Антирасистка социална работа и афроцентризъм	33
4.1.5. Модел на антирасистка социална работа с хора от коренно население	34
4.1.6. Радикална антирасистка социална работа в общност	35
4.1.7. Чувствителна към етноса социална работа	35
4.1.8. Чувствителна към културата социална работа	36
4.1.9. Чувствителна към мюсюлманската религия и култура социална работа	36
4.2. Антипотискаща социална работа	37
4.2.1. Обособяване, обосноваване и развитие на антипотискащата социална работа	37
4.2.2. Същност и съдържание на антипотискащата социална работа	37
4.2.3. Антипотискаща социална работа с група	37
4.2.4. Оценяване в условията на антипотискаща социална работа	38
4.2.5. Антипотискащо изследване	38
4.3. Антидискриминационни и антипотискащи измерения на феминистката социална работа	38
4.3.1. Обособяване, обосноваване и развитие на антидискриминационна и антипотискаща перспектива във феминистката социална работа	38
4.3.2. Центрирана към жената социална работа с антидискриминационна и антипотискаща насоченост	39
4.3.3. Феминистка социална работа със семейство с антидискриминационна и антипотискаща насоченост	39
4.3.4. Чувствителна към пола социална работа с антидискриминационна и антипотискаща насоченост	40
4.3.5. Чувствителна към пола социална работа в областта на уврежданията	40
4.3.6. Профеминистка социална работа	40
4.4. Изводи от анализа на процесите и тенденциите на формиране и развитие на теоретико-приложни конструкции и направления в антидискриминационната и антипотискащата социална работа	41
4.5. Модел на формиране и развитие на антидискриминационно и антипотискащо теоретико-приложно направление и перспектива в социалната работа	42
4.5.1. Същност и компоненти на модела на формиране и развитие на антидискриминационно и антипотискащо теоретико-приложно направление и перспектива в социалната работа	42
4.5.2. Приноси на модела на формиране и развитие на антидискриминационно и антипотискащо теоретико-приложно направление и перспектива в социалната работа	42
Пета глава. Антидискриминационна и антипотискаща социална работа и съвременен модел на обучение на студентите в професионално направление „Социални дейности“	44
5.1. Антидискриминационно обучение по социална работа в професионално направление „Социални дейности“	44
5.1.1. Необходимост от включване на антидискриминационен и антипотискащ компонент в образованието и обучението по социална работа	44
5.1.2. Национален антидискриминационен и антипотискащ образователен контекст	45
5.2. Конструирание на модел на антидискриминационно обучение по социална работа в професионално направление „Социални дейности“	45
5.2.1. Същност на модела за антидискриминационно обучение по социална работа в професионално направление „Социални дейности“	45

5.2.2. Структурни компоненти на модела на антидискриминационно обучение по социална работа в професионално направление „Социални дейности“	45
5.2.3. Образователни, научни и иновативни приноси на модела на антидискриминационно обучение по социална работа в професионално направление „Социални дейности“	46
5.3. Емпирично изследване за установяване на формираните в условията на модела на антидискриминационно обучение по социална работа нагласи на студентите в професионално направление „Социални дейности“ към хора с различен етнически произход и с увреждания и към създаване и функциониране на подходящ етнически климат и на недискриминираща и непотискаща на основата на етнически произход и на увреждане образователна и информационна среда	47
5.3.1. Концептуално обосноваване на емпиричното изследване	47
5.3.2. Предмет и обект на емпиричното изследване	48
5.3.3. Цел и основни задачи на емпиричното изследване	48
5.3.4. Хипотеза на емпиричното изследване	49
5.3.5. Организация, методология и методи на емпиричното изследване	49
5.3.6. Критерии и показатели на емпиричното изследване	50
5.4. Резултати от статистическия анализ на данни от емпиричното изследване за установяване на нагласите на студентите към хора с различен етнически произход и към създаване и функциониране на подходящ етнически климат и на недискриминираща и непотискаща на основата на етнически произход образователна среда.....	50
5.4.1. Резултати от статистическия анализ на емпирични данни от субскала „Факултет“ и субскала „Студент“	50
5.4.2. Резултати от статистическия анализ на емпирични данни в зависимост от показателите „принадлежност пол“ и „идентифициране с етническа общност“	52
5.4.3. Резултати от статистическия анализ на емпиричните данни от допълнителен въпрос 1 и допълнителен въпрос 2	53
5.5. Резултати от статистическия анализ на данни от емпиричното изследване за установяване на нагласите на студентите към хора с увреждания и към създаване и функциониране на благоприятна в антидискриминационен и антипотискащ аспект образователна и информационна среда	54
5.5.1. Резултати от статистическия анализ на емпирични данни от Скала за изследване на нагласи към хора с увреждания	54
5.5.2. Резултати от статистическия анализ на емпирични данни от Скала за изследване на нагласи към хора с увреждания в зависимост от определени показатели	55
5.5.3. Изводи от статистическия анализ на данни от емпиричното изследване за установяване на нагласите на студентите към хора с увреждания и към създаване и функциониране на благоприятна в антидискриминационен и антипотискащ аспект образователна и информационна среда	56
5.6. Резултати от количествения и качествения анализ на данни от емпиричното изследване за установяване на формираните в условията на модела на антидискриминационно обучение по социална работа нагласи на студентите в професионално направление „Социални дейности“ към хора с различен етнически произход и към създаване и функциониране на подходящ етнически климат и на недискриминираща и непотискаща на основата на етнически произход образователна среда	57
5.6.1. Резултати от количествения и качествения анализ на данни от емпиричното изследване за установяване на нагласите на студентите към хора с различен етнически произход и към създаване на благоприятен етнически климат в образователната среда	57

5.6.2. Резултати от количествения и качествения анализ на данни от емпиричното изследване за установяване на нагласите на студентите към хора с увреждания и към създаване и функциониране на благоприятна в антидискриминационен и антипотискащ аспект образователна и информационна среда	60
5.6.3. Изводи от количествения и качествения анализ на данни от емпиричното изследване за установяване на формираните в условията на модела на антидискриминационно обучение по социална работа нагласи на студентите към хора с различен етнически произход и към създаване и функциониране на подходящ етнически климат и на недискриминираща и непотискаща на основата на етнически произход образователна среда	63
Основни изводи от изследването	65
Заключение	69
Литература	70
Приноси на дисертационния труд	74
Публикации по темата на дисертационния труд	76

ВЪВЕДЕНИЕ

Европейската демократична общност функционира и се развива на основата на принципите на зачитане на правата на човека, свободите, равенството, защитата от дискриминация и насърчаването на многообразието, толерантността и недискриминацията. Важен инструмент за тяхната реализация е антидискриминационната политика като елемент от социалната политика, ориентирана към предотвратяване, противопоставяне и преодоляване на дискриминацията в различни области чрез подходящи мерки и практики, сред които важно място заема социалната работа с нейното антидискриминационно и антипотискащо направление и перспектива. Съвременните социални, политически, икономически и демографски условия се характеризират с динамизиране и усилване на дискриминацията и потискането като цяло и по определени признаци, което поражда сериозни предизвикателства пред европейската демократична общност. Това изисква активизиране, усъвършенстване и развитие на антидискриминационната политика и свързаните с нея практики, сред които важна роля и принос има социалната работа и нейното антидискриминационно и антипотискащо направление, разглеждани в контекста на модерната социална държава и с фокус върху постигане на равнопоставеност, зачитане на ценността на многообразието в обществото, недискриминация и непотискането и подобряване на благосъстоянието на гражданите. Визираната ситуация ориентира към търсене на възможности за по-добро идейно и концептуално обосноваване, теоретико-приложно обособяване, организационно и технологично осигуряване, обогатяване, усъвършенстване и развитие на антидискриминационната и антипотискащата социална работа на микро-, мезо- и макроравнище като ново и в процес на утвърждаване направление в съвременната социална работа. Представеното разкрива потребност от обосновано включване в теорията и практиката на социална работа и в образованието по социални дейности на проблематика от областта на антидискриминационната политика и антидискриминационната и антипотискащата социална работа, които да осигурят усло-

вия за: обогатяване на системата от теории и реализиране на съвременна образователна подготовка и професионална дейност на социалните работници; повишаване на компетентността в областта на защита на човешки права и от дискриминация и потискане на индивиди, групи и общности; формиране на сензитивност към различия на определена основа и на културна компетентност, допринасящи за утвърждаване на ценността на многообразието в различните негови измерения, равнопоставеността, толерантността, недискриминацията и непотискането; конструиране на информационна, образователна и професионална среда, създаваща условия за преодоляване на стереотипи, предразсъдъци, дискриминация и потискане и формиране на позитивни нагласи, различаващи се по определени признаци към хора и групи.

В очертаната насока дисертационният труд представлява опит да се даде отговор на актуални и важни в научен, практико-приложен и образователен аспект въпроси, отнасящи се до необходимост от: устойчиво интегриране антидискриминационен и антипотискащ компонент в теорията, практиката и образованието по социални дейности; разширяване на възможностите на конвенционалната социална работа в методически и технологичен аспект за предоставяне на защита, подкрепа и помощ на уязвими групи и техни членове в ситуации на дискриминация и потискане; повишаване на ролята и значението на антидискриминационната политика за формирането, развитието и ефективната реализация на антидискриминационната и антипотискащата социална работа; открояване на същността и спецификата на политическото, идеологическото, концептуалното и научното обосноваване, методическото и технологичното осигуряване и практическата реализация на антидискриминационната и антипотискащата социална работа; включване в съвременната теория, практика и образование по социална работа на теоретико-приложни конструкции на антидискриминационна и антипотискаща социална работа с ориентация за съотнасяне към актуалния контекст и развитието им; принос на антидискриминационна и антипотискаща социална работа в социален, професионален и образователен аспект за съвременна подготовка на компетентни специалисти и за утвърждаване на многообразието, равнопоставеността, толерантността, недискриминацията и непотискането; предоставяне на възможност посредством моделиране за изграждане на конструкции на антидискриминационна и антипотискаща социална работа с готовност за прилагане в теорията, практиката и образованието; конструиране на модел на антидискриминационно обучение по социална работа с възможности за формиране на благоприятни в антидискриминационен и антипотискащ аспект климат, образователна и информационна среда с принос за подготовката на компетентни специалисти.

Проблематиката на изследването изисква да уточним, че разглеждаме и употребяваме понятията антидискриминационна и антипотискаща социална работа като представящи относително самостоятелно направление и перспектива в съвременната теория и практика на социалната работа и обозначаващи определен обхват от теоретико-приложни конструкции с характерна ценностна, политическа, идеологическа, методическа и технологична ориентация. В този смисъл в нашето изследване използваме обединяващото понятие „антидискриминационна и антипотискаща социална работа“.

Обект на теоретико-емпиричното изследване е антидискриминационната и антипотискащата социална работа като съвременно теоретико-приложно направление и перспектива в социалната работа със специфично политическо, идеологическо, концептуално, научно и технологично обосноваване и възможности за прилагане в теорията, практиката и образованието и обучението по социална работа.

Предметът на теоретико-емпиричното изследване се фокусира върху установяване на актуалното състояние, динамиката на процеса на формиране и тенденциите на развитие на антидискриминационната и антипотискащата социална работа като направление и перспектива на социалната работа и теоретико-приложен израз на предметяването на антидискриминационната политика в научно и професионално обосновани и технологично осигурени конструкции за предоставяне на подкрепа и помощ при породени от въздействието на дискриминация и потискане по различни признаци трудности и проблеми и с възможности за прилагане в теорията, практиката и образованието по социална работа.

Целта на теоретико-емпиричното изследване е да се анализират актуалното състояние, процесите на формиране и тенденциите на развитие в теорията и практиката на антидискриминационната и антипотискащата социална работа в страни с традиции и опит в дадената област, да се изведат приоритетните направления в развитието на свързаната с нея антидискриминационна политика на Европейския съюз и в съответствие с тях да се обоснове потребност от:

- разработване на модел на формиране и развитие на антидискриминационната и антипотискащата теоретико-приложна перспектива и направление в социалната работа, представляващ основа за устойчиво включване на антидискриминационен и антипотискащ компонент в теорията, практиката и образованието по социална работа с принос за тяхното развитие;
- конструиране на модел на антидискриминационно обучение по социална работа и установяване на резултата от прилагането му в подготовката на студентите от професионално направление „Социални дейности“ по отношение на формиране нагласи към хора с различен етнически произход и с увреждане и към създаване и функциониране на благоприятна в антидискриминационен и антипотискащ аспект образователна и информационна среда.

Целта на теоретико-емпиричното изследване се операционализира посредством следните основни задачи:

- анализиране на антидискриминационната политика на Европейския съюз в области с установен висок риск от дискриминация и определяне в съответствие с резултатите от него на приоритетни направления в нейното развитие;
- установяване посредством количествен и качествен анализ на резултати от изследване за възприятия и нагласи на граждани в държави-членки на Европейския съюз и в България към дискриминация на хора по определени признаци в съвременния социален, политически, икономически и демографски контекст и извеждане в съответствие с актуалното състояние и динамика на тенденции, чрез които да се направи преценка на потребността от промени, усъвършенстване и развитие на антидискриминационната политика и свързаната с нея теория и практика на антидискриминационната и антипотискащата социална работа като направление на социалната работа и компонент на системата социалните дейности;
- анализ на съвременни теории и модели на антидискриминационна и антипотискаща социална работа в определени направления по отношение на политическо, идеологическо, концептуално и научно обосноваване, организационно-технологично структуриране, методическо осигуряване и практическа реализация, установяване на тенденции в развитието им и създаване на тази основа на модел на формиране и развитие на антидискриминационно и антипотискащо теоретико-приложно направление и перспектива в социалната работа;
- концептуално, технологично и научно обосноваване и конструиране на модел на антидискриминационно обучение по социална работа и установяване чрез статистически, количествен и качествен анализ на резултатите от прилагането му в теоретичната и практическата подготовка и извънаудиторни клубни форми на активност на студенти по социални дейности във връзка с формиране на позитивни нагласи към хора с различен етнически произход и с увреждания и към създаване и функциониране на благоприятна в антидискриминационен и антипотискащ аспект образователна и информационна среда;
- да се структурират и систематизират изводи към теоретичната и емпиричната части от изследването и да се изведат обобщени такива за цялостното теоретико-емпирично изследване.

В дисертационния труд ще се търси възможност за извеждане на необходимите доказателства за:

1. Тезите в теоретичната част на изследването:

1.1. В актуалния динамичен социален, политически, икономически и демографски контекст на ниво Европейски съюз и на национално ниво се създават в обществото условия за промени по отношение на възприятия и нагласи към дискриминация по определени признаци (раса или етнически произход, увреждане, възраст, пол и др.), ефективност на социални и антидискриминационни политики, доверие към дейността на институции и организации за защита на човешки права и от

дискриминация, включване на нови мерки за социална защита, достъп до стоки и услуги, интеграция на групи и техни представители в риск от дискриминация, в резултат на които се формират неблагоприятни тенденции и възниква необходимост от усъвършенстване и развитие на антидискриминационната политика като елемент на социалната политика и определяните от нея теория и практика на антидискриминационната и антипотискащата социална работа, представляваща направление от социалната работа и компонент на системата социалните дейности.

1.2. Анализът на създадени и развиващи се в определен времеви, социален, политически, икономически, демографски и културен контекст направления и свързани с тях теории, модели и практики, представящи антидискриминационната и антипотискащата перспектива в социалната работа, предоставя възможност в съвременните условия да се конструира научно обоснован модел на формиране и развитие на антидискриминационно и антипотискащо теоретико-приложно направление и перспектива в социалната работа с принос за теорията, практиката и образованието и обучението по социални дейности.

2. *Хипотезата* в емпиричната част от изследването:

Прилагането на конструиран иновативен модел на антидискриминационно обучение по социална работа с определена концептуална, съдържателна и технологична специфика при подготовката на студенти в специалности от професионално направление „Социални дейности“ води до формиране във висока степен на позитивни нагласи към хора с различен етнически произход и с увреждания и към създаване и функциониране на подходящ етнически климат, недискриминираща и непотискаща на основата на етнически произход и увреждане образователна среда и допринася за извеждане и утвърждаване на ценността на многообразието, равнопоставеността, толерантността и недискриминацията като едни от базовите ценности, образователни и технологични компоненти за професионалното формиране и развитие на обучаващите се и практикуващите социални работници.

Теоретико-емпиричното изследване се реализира в продължение на седем години и етапите му са представени чрез последователността в структурата на дисертационния труд. Етапите с теоретичен характер и потвърдените чрез анализа на резултатите от тях тези представляват необходима основа за реализирането на емпиричния етап, доказването на свързаната с него хипотеза и постигането на целта и задачите. Този подход разкрива съчетаване на ефекта от характерните за всеки от етапите хоризонтални връзки и взаимодействия между компонентите с този от вертикалните и надграждащи постигнатото връзки и взаимодействия в посока към осъществяване на целта и задачите на теоретико-емпиричното изследване.

В съответствие с целта, задачите и характера на теоретико-емпиричното изследване се използват *методи на теоретично и на емпирично ниво*. Методите на теоретично ниво включват: анализ на източници на информация (научни разработки и изследвания, нормативни актове, стратегически и програмни документи в областта на социалната и антидискриминационната политика, правата на човека и защитата от дискриминация на Европейския съюз и Република България), моделиране, теоретичен анализ, качествен анализ, сравнителен анализ. На емпирично ниво се използват методите: статистически анализ на емпирични данни със специализиран софтуерен продукт, количествен анализ, качествен анализ, вторичен анализ на данни, методи за събиране на емпирична информация – модифицирани и адаптирани към местните условия Въпросник за изследване на етническия климат при подготовката на студенти по социална работа (онлайн базирана форма) и Скала за изследване на нагласи към хора с увреждания (онлайн базирана форма).

Изразяваме увереността си, че дисертационният труд ще бъде един от приносите за открояване на изключително важно проблемно и работно поле в съвременния социален, научноизследователски, професионален и образователен контекст по социална работа, ще стимулира критичното мислене и отношение към конвенционалното на академичната и професионалната общности и ще ускори формирането и развитието на антидискриминационното и антипотискащото направление и перспектива в теорията, практиката и образованието по социална работа в България, един от поводите за което през 2009 година беше нашият монографичен труд, многократно цитиран, присъстващ в каталозите на библиотеки на български университети с обучение по професионално направление

„Социални дейности“, Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Национална библиотека на Украйна имени В. И. Вернадского, Library of Congress – USA.

**Първа глава. Антидискриминационна политика на Европейския съюз
в области със съществено значение за формиране, развитие и реализация
на антидискриминационната перспектива и направление в социалната работа**

1.1. Основи на антидискриминационната политика на Европейския съюз

Антидискриминационна политика се разглежда като относително самостоятелно и важно направление от социалната политика на Европейския съюз, имащо съществено значение за нейното развитие и утвърждаване като катализатор на социална промяна, ориентиран към насърчаването на равните възможности, предотвратяването и противопоставянето на дискриминацията на основата на различни признаци, информирането и консултирането на гражданите по проблеми на дискриминацията и защитата от нея, борбата с бедността и социалното изключване, модернизирани системи за социална защита, подобряването на условията на живот на хората чрез стимулиране на заетост, устойчив растеж и социално сближаване.

Посредством Договора от Амстердам от 1997 година Европейският съюз придобива нови правомощия за борба с дискриминацията на основата на пол, раса или етнически произход, религия или убеждения, увреждане, възраст и сексуалната ориентация. Те намират израз и се развиват в Директива 2000/43/ЕО за прилагане на принципа на равно третиране на лица без разлика на раса или етнически произход и Директива 2000/78/ЕО за създаване на основна рамка за равно третиране в областта на заетостта и професиите и формиране на основа за противопоставяне на дискриминация по признаците религия или вяра, увреждане, възраст или сексуална ориентация. Визираните директиви имат съществен принос за развитие на антидискриминационното законодателство и на антидискриминационната политика на Европейския съюз.

В края на ХХ и началото на ХХІ век антидискриминационният компонент в социалната и други политики в България заема определено присъствие, характеризира се с постепенно развитие, формиране на национална антидискриминационна законодателна и политическа рамка и привеждане в съответствие с европейските и международните стандарти и актове в областта на правата на човека, равнопоставеността и недискриминацията. Това оказва въздействие и върху сферата на социалните дейности, където визирият компонент започва да изпълнява все по-важна роля и да влияе върху нейния цялостен профил. Научният анализ на условията, процесите, закономерностите на формиране, развитие и прилагане на антидискриминационната политика на Европейския съюз допринася не само за разширяване на политическите и идеологическите основи, но и за развитие на антидискриминационната перспектива и направление в социалната работа. В системата на социалните дейности у нас съществува дефицит по отношение на използването на такъв научен анализ и подход на политическо и идеологическо обосноваване и на формиране и развитие на антидискриминационната перспектива и направление в социалната работа. В тази част от изследването се установява съдържателната, идеологическата, концептуалната специфика на формиране, развитие и прилагане на антидискриминационната политика на Европейския съюз, която е от съществено значение за идеологическото и концептуалното обосноваване и развитието на антидискриминационното направление и перспектива в социална работа. Това позволява да се осъществи обобщение и систематизация на социален опит и познание, акумулирани в политики и свързани с тях концепции, стратегии, подходи, методи, инициативи и практики в областта на антидискриминацията.

1.2. Антидискриминационна политика на Европейския съюз в областта на уврежданията

1.2.1. Антидискриминационна политика и нормативна основа на Европейския съюз в областта на уврежданията

Съществен момент в антидискриминационен аспект в провежданите от Европейския съюз политики в сферата на уврежданията е базирането им на стратегическите документи на Стандартните правила на ООН за равнопоставеност и равни шансове на хората с увреждания и въвеждането и

използването от държавите-членки *отворен метод на координация* за наблюдаване на социалното включване и социалната закрила на хората с увреждания. Приемането на Директива 2000/78/ЕО е първата значима законодателна мярка, имаща важен принос не само за реализирането и развитието на антидискриминационната политика в областта на уврежданията и в намиращи се в нейния обхват други области, но и за цялостната антидискриминационната политика на Европейския съюз. Отговорността и задълженията на Европейският съюз по Конвенцията на ООН за правата на хората с увреждания са отразени в Европейска стратегия за хората с увреждания за периода 2010 – 2020 година: Подновен ангажимент за Европа без бариери, включваща съществени антидискриминационни аспекти. Включването на хората с увреждания и техни организации в анализирането на антидискриминационната политика и законодателство от позициите на техните потребности и проблеми предоставя възможност не само за нейното развитие, но и за пълноправно им включване и социална интеграция.

1.2.2. Антидискриминационен контекст на политиката на Европейския съюз в областта на уврежданията и социален модел на уврежданията

Политиката на Европейския съюз в сферата на уврежданията в общ и в антидискриминационен аспект се основава приоритетно на социалния модел на уврежданията. В тази насока Комитетът по интеграция на хората с увреждания към Европейската комисия определя увреждането като динамичното взаимодействие между човека и заобикалящата го среда, както и със социални елементи от нея, които пораждаат дискриминация. Обобщава се, че ограниченията могат да се премахнат при адаптиране на средата към всички хора, като по този начин се възприеме и използва подход, който се базира на правата на хората с увреждания и противопоставяне на дискриминацията им.

1.2.3. Актуални аспекти на антидискриминационната политика на Европейския съюз в областта на уврежданията

Реализираните инициативи в сферата на уврежданията, свързани с *първия доклад* за прилагането на Конвенцията на Организацията на обединените нации за хората с увреждания от Европейския съюз, писмена декларация за аутизма на организация „Аутизъм – Европа“, предложението за изготвяне на Европейски акт за достъпност, представляващ част от Европейската стратегия за хората с увреждания за периода 2010-2020, разкриват ефекта от тях за хората с увреждания и допринасят за: повишаване на активното участие в обществото, включително в образованието и в областта на заетостта; осигуряване на възможности за автономност и мобилност; стимулиране на иновациите и увеличаване на предлагането на достъпни продукти и услуги.

1.3. Антидискриминационна политика на Европейския съюз в областта на равенството на половете

1.3.1. Политика и подход на равнопоставеност на половете (джендър мейнстрийминг) в Европейския съюз

Равенството между жените и мъжете се определя като основно право и общ принцип на Европейския съюз, утвърдено е в съответствие с договорите на Европейския съюз и Хартата на основните права на Европейския съюз и е съществен фактор и елемент за устойчив, интелигентен и приобщаващ икономически растеж. Реализираните на основата на приетия от Европейската комисия през 1996 година джендър мейнстрийминг подход инициативи за интегриране на равенството между двата пола като ценност, принцип и право в политиките на Европейския съюз позволяват днес то да присъства устойчиво в политиките за заетостта и сближаването, научните изследвания, образованието, сътрудничеството за развитие, реализирането на Стратегията на Европейския съюз „Европа 2020“. Джендър мейнстрийминг подходът включва определени стратегии за равнопоставеност на половете, изразяващи с в установяване на формална равнопоставеност между мъжете и жените, специфични мерки и улеснения за жените, трансформация на институциите и организациите за постигане на равнопоставеност на половете, както и използване на метод с прилагане на основни стъпки в рамките на всички политики в дадената сфера [1; 90].

1.3.2. Антидискриминационна политика и нормативна основа на Европейския съюз в областта на равнопоставеността на половете

Равенството между жените и мъжете и осигуряването на равно представителство и участие на гражданите на Европейския съюз от двата пола в обществения, културния и социалния живот, в икономиката и във вземането на решения на различни равнища, са едни от базовите принципи на демокрацията и недискриминацията в Европейската общност. Посредством политиките за равенство на половете с хоризонтална насоченост и свързаните с тях програмни и стратегически документи Съветът на Европа се стреми да увеличи информираността и въздействието на Европейския стандарт за равнопоставеност на половете и за постигането на положителни промени в обществото и за прогреса му чрез балансирано участие на жените във вземането на решения. Създадени са органи в областта на равенството на половете и противопоставяне на дискриминацията на основата на пол и са приети са редица нормативни актове, формиращи антидискриминационната политическа рамка в областта на равенството на половете във важни направления, които в съвкупността си характеризират действията за осигуряване на равенството между половете като важен елемент от европейския социален модел и като една от водещите в антидискриминационен аспект цели на Европейския съюз. Антидискриминационната нормативна и политическа рамка в България се определя на основата на приетия през 2016 година Закон за равнопоставеност на жените и мъжете и свързаните с него стратегически и програмни документи. Осигуряването на равни шансове на жените и мъжете за социална и политическа активност има съществен принос не само за икономическото развитие, но и за постигането на положителни промени в обществото и за прогреса му.

1.4. Антидискриминационна политика на Европейския съюз по отношение на възрастните хора

1.4.1. Демографските промени в Европейския съюз и структуриране и развитие на антидискриминационната политика по отношение на възрастните хора

Във връзка с негативните демографски тенденции на ниво Общност и държави-членки в Резолюция на Европейския парламент от февруари 2008 г. за демографското бъдеще на Европа се поставя акцент върху приемането в контекста на демографската ситуация в Европа на широкообхватни антидискриминационни мерки за защита на възрастните хора и насърчаване на солидарността между поколенията. В съответствие с концепцията за активното стареене: се извеждат въпроси за средата, условията и възможностите за социално приобщаване на възрастните хора, за водене на активен живот във включващо, зачитащо правата и достойнството им и разчитащо на опита им толерантно и недискриминиращо общество; планират се и се реализират антидискриминационни мерки по отношение на възрастни хора от уязвими и живеещи в крайна бедност групи, малтретирани и лишени от грижи в институции. Създаването на включващо и недискриминиращо общество и на конкурентноспособно икономическо пространство базиращи се на формиране и реализиране на подходяща политика на равнопоставеност и недискриминация в периода на активна възраст, през целия живот и в условията на активно стареене.

1.4.2. Антидискриминационната политика на Европейския съюз по отношение на възрастните хора и концепцията и програмата за активния им живот

Европейската комисия се придържа към позицията, че демографските промени е възможно да се преодоляват чрез позитивен подход, представен чрез концепцията за активен живот на възрастните хора солидарност между поколенията. Активният живот на възрастните хора се свързва с определени принципни моменти с откритоена антидискриминационна перспектива: насърчаване на активността на възрастните хора на пазара на труда за по-дълъг период от време чрез преодоляване на структурни бариери и дискриминация (Директива 2000/78/ЕО); подпомагане на активното гражданство на възрастните хора в приобщаващо и недискриминиращо общество; създаване на условия за независим живот в напреднала възраст чрез стареене в добро здраве и в адаптирана жилищна и локална среда [92]. Важен фактор за реализацията на Стратегия „Европа 2020“ е осигуряването на възможности на възрастните хора за пълноценно участие на пазара на труда и извън него, овластяването им в интерес на подобряване на благосъстоянието на обществото и на изграждането на устойчив модел на интеграция и недискриминация на основата на възраст и други признаци. За осъществяване на целите на активния живот на възрастните хора в антидискриминационния им аспект

допринасят: Европейска стратегия за хората с увреждания 2010-2020 г.: Подновен ангажимент за Европа без бариери, директиви за равенството между жените и мъжете и използването на финансовите ресурси на Европейските структурни и инвестиционни фондове. Научните изследвания и иновациите са едни от важните фактори с принос за разработване на политики и намирането на научно обосновани решения в областта на активния живот на възрастните хора и недискриминацията им.

1.5. Антидискриминационна политика на Европейския съюз в областта на равното третиране на лица без разлика на раса или етнически произход

1.5.1. Антидискриминационна политика и нормативна основа на Европейския съюз в областта на равното третиране на лица без разлика на раса или етнически произход

Антидискриминационното законодателство в Европейския съюз отхвърля теориите за съществуване на човешки раси и определя понятието „раса“ като ненаучно. Правото на защита от дискриминация по отношение на раса и етнически произход се отнася до всички граждани и се признава от международни актове и пактове, подписани от Европейския съюз и държавите-членки. Дискриминацията на основата на раса или етнически произход е високо рисков негативен фактор, възпрепятстващ постигането на целите на Договора за Европейския съюз за социална закрила, повишаване на качеството на живот, икономическо и социално сближаване и солидарност и установяване на европейско пространство на справедливост и недискриминация. Забраната на дискриминация на основата на раса, цвят на кожата и етнически произход в Харта на основните права на Европейски съюз определя защитата от дискриминация по тези признаци като политическа и правна област от изключително важно значение за благосъстоянието на европейските граждани и устойчивото им социално функциониране. На тази основа е създадена цялостна рамка чрез Директива 2000/43/ЕО, Директива 2000/78/ЕО, Резолюция на Европейския парламент относно засилването на борбата срещу расизма, ксенофобията, антисемитизма, антиромските настроения, хомофобията, трансфобията и всички други форми на престъпления от омраза и реторика, проповядваща омраза, определящи важна част от обхвата на европейското антидискриминационно законодателство, транспонирана в законодателствата на държавите-членки и предметявана посредством свързана с него политика с мерките за противопоставяне на расовата дискриминация в сферата на заетостта и други важни за обществото области – образование, социална закрила и социално осигуряване, здравеопазване, достъп до стоки и услуги. Тя се допълва от политиката на равнопоставеност, недискриминация и социално включване на мигранти чрез антидискриминационно обучение и популяризиране на многообразието.

1.5.2. Проблемът за интеграцията, включването и недискриминацията на ромите в контекста на антидискриминационната политика на Европейския съюз в областта на равното третиране на лица без разлика на раса или етнически произход

Важно място в антидискриминационната политика и нормативна основа на Европейския съюз заемат въпросите за уязвимото положение на ромите. В Доклад за правата на ромите и чергарите в Европа се отбелязва, че общността им е силно дискриминирана, нарушени са редица човешки права на нейните членове и почти никое европейско правителство не е постигнало пълен успех в защитата на човешките им права [63]. Стереотипизирането, дискриминацията и неефективните интеграционни политики и практики способстват за формиране на нагласи и практики затрудняват достъпа на значителна част от членовете на етническата общност до образование, жилищно настаняване, трудова заетост, здравеопазване и други обществени услуги и ниското ниво на участие и представителство в политическия живот и нарушават съществено социалното им функциониране и интеграция. Антидискриминационните и интеграционните политики на Европейския съюз спрямо ромите и използването на координиран подход за подобряване на условията на труд и живот на ромската общност намират израз в нормативна и политическа рамка, която е представена в определени резолюции и директиви на Европейския парламент, както и в инициативи на ниво Европейски съюз и държави-членки (Десетилетие на ромското включване 2005-2015 г.). В целостта си те са ориентирани към увеличаване на икономическите възможности за ромите, изграждане на човешки капитал, подсилване на социалния капитал и общностното развитие. Рамката на Европейския съюз за национал-

ни стратегии за интегриране на ромите до 2020 г. е ориентирана към постигане на промяна в живота на ромите и насърчава държавите-членки да приемат или да доразвият всеобхватен подход към интегриране на ромите. Важна роля в тази насока има Европейската платформа за приобщаване на ромите, допринасяща за провеждане дебати и предприемането на съгласувани действия за овластяване на гражданското общество, приобщаването и недискриминацията на ромите. Националната политика за интеграция на ромите и противопоставяне на дискриминацията им, като част от политиката на Европейския съюз в областта на равното третиране на лица без разлика на расата или етническия произход, се базира европейски и национални актове, стратегически и програмни документи с хоризонт до 2020 година, ориентирани към актуалните проблеми на ромите в основни сфери (икономическо развитие, здравеопазване, териториално устройство на ромските квартали, образование и защита на ромската култура, присъствие на ромите в националните медии и мерки насочени към ромската жена), сред които водещо място заема защита от дискриминация. Ръководещи се от правата на човека, те не изключват от обхвата на своите действия хора от други етнически групи в неравностойно положение.

1.6. Антидискриминационна политика на Европейския съюз за справяне с бедността и социалното изключване

1.6.1. Политика на Европейския съюз за справяне с бедността и социалното изключване

Справянето с бедността и социалното изключване е една от водещите цели на социалната политика на Европейския съюз, която в съдържателен аспект се разглежда и като дейност за превенция и противопоставяне на дискриминация. Прилаганата нова рамка на отворения метод на координация в сферата на социалната закрила и социалното приобщаване, Препоръка 2008/867/ЕО на Комисията на европейските общности относно активното приобщаване на лицата, изключени от пазара на труда, създават нормативни и политически условия за: прилагане от държавите-членки на интегрирана стратегия за активното приобщаване на изключени от пазара на труда лица, характеризира се и с антидискриминационни аспекти; интензифициране на приобщаването и сближаването в европейското общество и осигуряване на равен достъп за всички до ресурси и възможности с фокус върху предотвратяване и преодоляване на дискриминацията на общности в уязвима социална ситуация. Важен момент с иновативен характер в стратегията „Европа 2020“ е извеждането на борбата с бедността и социалното изключване като цел, характеризира се с ценностна, концептуална, и съдържателна антидискриминационна перспектива. Значима инициатива през новия програмен период е тази за младежка заетост, създаваща условия за преодоляване на дискриминацията на младите хора на пазара на труда и предотвратяване на изпадането им в бедност. Програмите по европейските структурни и инвестиционни фондове в областта на заетостта, социалните въпроси, приобщаването и социалните иновации, ориентирани към извеждане от бедност, предотвратяване на социална изолация, постигане на устойчива заетост, достойна социална защита, активна борба с бедността и социалното изключване и подобряване на условията на труд, се открояват също с принос за реализиране на широк обхват от мерки с антидискриминационна насоченост.

1.6.2. Връзка и взаимодействие между бедност и дискриминация

За периода 2008 до 2014 година в Европейския съюз е установена неблагоприятна тенденция на нарастване на дела на гражданите, изложени на риск от бедност или социално изключване [80]. В този контекст борбата с бедността и социалното изключване е необходимо да се разглежда и като система от действия за предотвратяване и противопоставяне на дискриминацията по определени признаци, които най-често са пресичащи се и са свързани с общности в уязвимо положение. На основата на установена в изследвания двупосочна връзка между бедност и дискриминация, факторите на неравенства, материални лишения, ниската интензивност на полаган труд се определят като такива, които са високо рискови по отношение на пораждаване на дискриминация [25]. В условията на социални и икономически промени и изложени във висока степен на риск от бедност и социално изключване уязвими групи (деца, расови и малцинствени етнически групи, жени, хора с увреждания и др.) се очертава ясен антидискриминационен фокус на политиката за борба с бедността и социалното изключване. Откроява се важноста на използването на различни инструменти и програми на

Европейския съюз и на отворения метод на координация за социална закрила и социално включване за реализирането на комплексен подход за справяне с бедността и противопоставяне на дискриминацията в нейните различни и пресичащи се форми.

1.6.3. Антидискриминационни аспекти на политиката за справяне с бедността и социалното изключване в Европейския съюз

Основните приоритети на политиката Европейския съюз за справяне с бедността и социалното изключване, транспонирани и в национални политики програми, включват определени антидискриминационни аспекти, свързани с: борба с предаването на бедност между поколенията и с акцент върху детската бедност и социално изключване; създаване на включващ пазар на труда и прилагане на интегрирана стратегия за активно включване; равен достъп до услуги; преодоляване на дискриминацията и осигуряване на условия за социално включване на уязвими етнически групи; интегриран подход за равно третиране (мейнстрийминг) на уврежданията и социално включване на хората с увреждания; интегриран подход за равно третиране (мейнстрийминг) на половете и в политиките за борба с бедността и социалното изключване. Европейската комисия поставя борбата с бедността във фокуса на своята програма в икономическата и социалната област и в сферата на заетостта чрез стратегия на Европейския съюз „Европа 2020“. В тази връзка важна функция изпълняват: Европейска платформа срещу бедността и социалното изключване, осигуряваща социално и териториално сближаване, за да се почувстват ползите от растежа и работните места от широк кръг от граждани, а хората в тежко социално-икономическо положение да имат възможност да живеят достойно, да не бъдат дискриминирани и потискани и да участват активно в живота на обществото; ключови инициативи за изпълнение – оценка на стратегиите за активно приобщаване на национално равнище и Бяла книга за пенсиите.

1.7. Перспективи на развитие на антидискриминационната политика на Европейския съюз в определени области с принос за усъвършенстване на антидискриминационното направление и перспектива в социалната работа

1.7.1. Социална значимост на резултатите от прилагането на антидискриминационната политика на Европейския съюз

Постигането на значим социален ефект изисква от антидискриминационна политика на Европейския съюз създаване на условия за властяване на гражданите в действията и дейностите им за предотвратяване и противопоставяне на различни видове и форми на дискриминация и за формиране и утвърждаване на общество и европейска общност, характеризиращи се с многообразие, толерантност и недискриминиране. Констатираните при нейния анализ тенденции в конструирането и прилагането ѝ определят потребността от извеждане на приоритетни направления за повишаване на ефективността. Създаденият посредством антидискриминационната политика социален, информационен и познавателен контекст допринася за формирането на антидискриминационна компетентност и реализирането на добри антидискриминационни практики на социална работа, които способстват за открояване на потребност от цялостно формиране, включване и устойчиво използване в теорията, практиката и образованието по социални дейности на антидискриминационно и антипотискащо направление като едно новите и в процес на развитие в съвременната социална работа

1.7.2. Приоритетни направления за развитие на антидискриминационната политика на Европейския съюз

Анализът на антидискриминационната политика на Европейския съюз в области с установен най-висок риск от дискриминация („равно третиране на лица без разлика на раса или етнически произход“, „хора с увреждания“, „равнопоставеност на половете“, „възрастни хора“ и „бедност и социалното изключване“) позволява да се изведат приоритетни направления. Те очертават определени възможности за усъвършенстване, развитие и ефективизиране на антидискриминационната политика и на свързаните с нея практики, сред които важно място заема антидискриминационното направление и перспектива в социалната работа, по отношение на което тя има структуроопределяща функция като елемент на социалната политика. С актуалност и важност се открояват следните

основни приоритетни направления за развитие на антидискриминационната политика на Европейския съюз:

1. Реализиране на организационно и ресурсно добре осигурени информационни кампании на ниво държави-членки и Европейски съюз с цел да се постигне по-високо ниво на осведоменост на гражданите и обществото по въпроси на: видове и форми дискриминацията и пораждани в резултат на въздействието и конфигурирането им трудности и проблеми на индивидуално, организационно и структурно равнище; институционално и нормативно определени механизми за предотвратяване и противопоставяне на дискриминация по признаци, включени в националното, европейското и международното законодателство в областта на правата на човека и защитата от дискриминация; компетентни държавни органи и неправителствени структури, ангажирани с решаване на проблеми на неравнопоставено третиране в определени ситуации и сфери; значимост на многообразието в различните му измерения и ролята му за утвърждаване на правото на всеки човек на социално включване, равно третиране и потребяване на ресурси и услуги.

2. Подпомагане на държавите-членки в: разработване на ефективна антидискриминационна политика на национално и локално ниво в области и по признаци с констатиран риск от дискриминация; реализиране, популяризиране и обмен на добри практики с антидискриминационен компонент и с фокус върху открояване на ценността на многообразието посредством ежегодно или периодично издаване на каталози.

3. Разработване на стандарти на ниво Европейски съюз за обучение по въпроси на антидискриминацията и многообразието в системите на предучилищното, средното и висшето образование, способстващо за възпитаването и приобщаването на младите хора в духа на принципите на многообразието, равнопоставеността, толерантността и недискриминацията.

4. Необходимост от предоставяне на съобразена с националния контекст на държавите-членки подкрепа от страна на институциите на Европейския съюз на национални, регионални и местни власти, социални партньори, неправителствени организации и компетентни органи за защита на правата на човека и от дискриминация с цел подобряване на антидискриминационния им капацитет.

5. Развитие и повишаване на ефективността на политиката за управляване на многообразието и свързаните с нея дейности с ориентация към бизнеса и в съответствие със стратегическата ориентация на антидискриминационната политика на Европейския съюз за прилагане на комплексен подход в борбата с дискриминацията, утвърждаване на равни възможности, постигане на социална справедливост и социална кохезия, устойчив, интелигентен и приобщаващ икономически растеж и създаване и функциониране на активно противопоставящи се на дискриминацията и зачитащи многообразието във всичките му аспекти общество, пазар на труда, работодатели и работна сила.

6. Включване на представители на бизнеса във форми на обучение, свързани с: проблеми на дискриминацията по признаци с потенциален и установен реален риск от дискриминация и за механизми и органи на защита; популяризиране, обмен и усвояване чрез каталогизиране на добър опит и ефективни практики от държави-членки с традиции в прилагането на принципа на равни възможности при наемане на работа и противопоставяне на дискриминацията, управляване на многообразието на работното място чрез създаване на Съвети по многообразието във фирми; осигуряване на равни възможности за кариерно развитие.

1.7.3. Ефективност на антидискриминационната политика на Европейския съюз и възможности за нейното повишаване

От позициите на концепцията за „двупосочна връзка“ между ефективност на антидискриминационна политика и усвояване на знания относно права, равно третиране и способност за предотвратяване и противопоставяне на дискриминация се откроява значението и приноса на антидискриминационната компетентност, за реализиране на ефективна антидискриминационна политика и за постигането на значими в социален аспект резултати [100]. В сравнение с нея се представят позиция и анализ за разширяване на обхвата на взаимодействащи си компоненти, като освен ефективната антидискриминационна политика, усвояването на знания от гражданите относно права, равно третиране и дискриминация и създаваната посредством тях благоприятната информационна среда, се

включва необходимост от въвеждане на нови мерки в антидискриминационната политика за повишаване на нивото на защита на гражданите в риск от дискриминация и доверие на гражданите във възможностите на държавни и недържавни институти и организации за защита на правата им в ситуация на дискриминация. Включването на посочените нови компоненти води до създаване на *по-широка основа*, в която наличието на *многопосочни* връзки и взаимодействия и конфигурирането им в специфични условия и при определена динамика допринасят за *повишаване на ефективността* на антидискриминационната политика и свързаните с нея практики, включително и антидискриминационната и антипотискащата социалната работа. Посредством реализирането на ефективна антидискриминационна политика и практики се създават възможности да се въздейства върху повече компоненти, които в синтез допринасят за постигане на значими резултати в антидискриминационен и в социален аспект. В този контекст субектите, живеещи и функциониращите в антидискриминационни контексти на знания и притежаващи по-високо ниво на антидискриминационна компетентност, формирани посредством определени форми, методи и средства на антидискриминационната политика и социална работа, се отличават с по-високо ниво на сензитивност към дискриминация на индивидуално, групово, общностно и обществено равнище и реагират адекватно и в интерес на защита на правата им и от дискриминация.

Втора глава. Дискриминацията и социалното потискане като негативни социални явления в съвременното общество

2.1. Същност на дискриминацията

Дискриминацията се свързва с ограничаване или изключване на възможността хората да упражняват пълноценно своите граждански, социални, икономически, политически, културни права и свободи и е в пълно противоречие с основни принципи в областта на правата на човека, равнопоставеността и равноправието на хората и правото на всеки на защита от дискриминация. Тези принципи са включени в основни антидискриминационни актове на ООН и на Европейския съюз и неговите органи, както и в актове на МОТ, интегриращи дадените принципи в областта на труда и професиите. В основата на дискриминацията стоят негативни стереотипи и предразсъдъци, както и политики и институционални практики с дискриминационна насоченост. Тя възниква при формално или неформално разграничаване на определени групи по някакъв общ външен признак (раса или етнически произход, култура, религия, пол, възраст, увреждане, сексуална ориентация и пр.), като на тях и представителите им се приписват необосновани и трудно доказуеми характеристики, при което се предоставят или ограничават и отнемат права и възможности, поставят се в неравноправно положение и се третират по различен и неблагоприятен начин в сравнение с други групи, без обективна и разумна обосновка. В социологията дискриминацията се интерпретира като система от социални отношения, пораждащи междугрупови неравенствата, а не като изолирани индивидуални поведенчески актове [49]. В социологическите интерпретации тя се представя като негативно социално явление с устойчив, нормативно определен и структурен характер и същност, действащо в значителна степен независимо от убежденията, нагласите и нивото на информираност на доминиращата във властово отношение група. Отличава се с кумулативен ефект и наличие при сегрегирани и живеещи в бедност общности на двупосочна връзка между социалните условия и пораждането на дискриминация. Постигането на по-добро разбиране за същността на дискриминацията изисква тя да се разглежда не само като явление с нормативен и структурен характер, но и на индивидуално и личностно равнище (възприятия, нагласи, стереотипи, предразсъдъци). Това позволява тя да се определя като комплексен феномен и явление със сложен, динамичен и многоаспектен характер. В антидискриминационното законодателство и политика на Европейския съюз се отбелязва, че нарушаването на принципа на равно третиране предполага наличие на дискриминация на основата на определен признак и в нейната пряка и непряка форма. Принципът на равно третиране представлява основа за определяне на тормоза и подбуждането към дискриминация на основата на определен признак като форма на дискриминация в нормативно определени случаи.

Определенията за дискриминация и за нейните форми и видове в Закона за защита от дискриминация в България съответстват на представените в антидискриминационното законодателство на Европейския съюз. Към тях са добавени тормозът на основа на определените от закона признаци, сексуалният тормоз, подбуждането към дискриминация, преследването и расовата сегрегация и изграждането и поддържането на затрудняваща достъпа на лица с увреждания до публични места архитектурна среда, които се смятат за дискриминация и разкриват стремеж за обхващане на широк периметър от области на социалния живот. Обосноваването на дискриминацията като комплексен феномен и явление със сложен, динамичен и многоаспектен характер изисква да се анализират, освен представените нормативни и социални аспекти, и стоящите в нейната основа стереотипи и предразсъдъци с присъщите им социалнопсихологически измерения.

2.2. Стереотипи и предразсъдъци и връзката им с дискриминацията

Анализът на различни гледни точки на изследователи за същността на стереотипите и видовете им специфика ги определят като изграден в процеса на социализация комплекс от убеждения, вярвания и представи за приписвани личностни характеристики на представителите на дадена социална група [40; 78; 91; 98]. Стереотипите представляват икономичен и некритичен начин на възприемане и познание на социалната реалност, преувеличени, неточни, устойчиви заключения на основата на селективен, преднамерен и ирационален фокус, базират се на ограничен обхват от информация, възпрепятстващ установяването на истинността им. Определени са от културата и същевременно са елемент от нея заедно със споделяните в дадена група идеи, ценности, вярвания, норми и традиции и др. Изпълняват когнитивни функции на междуличностно ниво и социални функции на междугрупово ниво. С потенциал са да повлияят върху самооценката на индивида и да се създадат условия за самостереотипизиране.

Предразсъдъците се концептуализират като негативни нагласи, свързвани с необоснована и устойчива предубеденост. Чрез тях дадена група и нейните представители изразяват неосноваващи се на доказани факти и опит: негативни или неблагоприятни оценки за различни характеристики на друга група и нейните членове (напр., раса или етнически произход, култура, религия, социална класа, пол, възраст, увреждане и др.); негативни чувства или безпокойство от възприемането на дадената група – обект на приписвани ѝ характеристики; поведение спрямо група-обект и нейни членове, отличаващо се с пренебрегване, дистанцираност, разделяне и разграничаване, изключване. Характеризират се с комплексна и динамична същност с открояващи се социални и психологически аспекти. Включват елементи на социално познание и се свързват с икономично използване на когнитивни ресурси, с което се обяснява широкото им разпространение и устойчивост и голямата вероятност за неточност.

Дискриминацията не произтича директно от личния предразсъдък и се свързва с: предметяване на предразсъдъка в дискриминиращо поведение; целевата, обектната и резултативната ѝ определеност като *процес*, чрез който по пряк или косвен път се причинява вреда на негативно възприеманите членове дадена социална група. Дискриминацията може да бъде разглеждана и през призмата на обществената стратификационна система, представяща контекста на йерархично подреждане на статуси, престиж, ресурси, привилегии и власт в обществото.

В теорията и практиката на социалната работа дискриминацията се определя като самовъзпроизвеждащ се и протичащ на индивидуално, организационно и структурно ниво процес, в който доминираща в обществото група използва диференциран подход спрямо категоризирани по определен признак хора или групи. Ориентацията и целевото предназначение на процеса са обвързани с придобиване на непропорционални привилегии, отричане или ограничаване на свободата и на възможности за социална мобилност на представителите на подчинената група [9]. На индивидуално ниво възниква като предметен в конкретно поведение предразсъдък, а на организационно и структурно ниво се усилва и развива от *идеологиите* на властващото мнозинство, за да се утвърди и засили доминиращото му положение в рамките на установената статусна йерархия в обществото [79].

Представените позиции на изследователи от областта на социологията, психологията и социалната работа при разкриването на същността и специфичните измерения на дискриминацията ни

позволяват да се изведат нейни основни характеристики: процес на категоризиране на индивиди и групи от обществото върху основата на определен признак или няколко признака едновременно от доминиращото мнозинство; движеща сила във визирания процес са стереотипи, предразсъдъци, идеологии и доктрини; предметяване на стереотипи, предразсъдъци, идеологии и доктрини в реализирани и наблюдаеми поведени, дейности и диференциран подход спрямо определена група и нейните представители; целева и резултативна определеност; типизиране в зависимост от форма и начин на осъществяване, брой признаци, инструментариум и равнища на реализиране.

2.3. Видове дискриминация

Широкият обхват от породени от дискриминация по различни признаци социални проблеми позволява да се открият нейните видове и свързаната с тях терминология. Съобразените със съвременни научни позиции определения, разкриващи същността, съдържанието и спецификата на различните видове дискриминация по определени признаци ги разглеждат като система от възгледи, стереотипи, предразсъдъци и действия, базиращи се на определена идеология и водещи до неравноправно и неблагоприятно третиране на групи и техни членове по определени признаци: дискриминация по признаците раса или етнически произход, включваща формите: антисемитизъм, сегрегация, геноцид, позитивна дискриминация (политика с проактивен характер и инструмент за улесняване и насърчаване на членовете на дадена група в неравностойно положение) [33; 47]; дискриминация на основата на класова принадлежност; дискриминация на основата на принадлежност към пол – биологичен и социален (сексизъм): хетеросексизъм, дискриминация на основата на сексуална ориентация и полова идентичност [3]; ейджизъм/възрастова дискриминация; дискриминация на основата на увреждане, дискриминация на основата на ментално увреждане [70; 83]; дискриминация на основата на религия [6]; тоукънизъм [69].

2.4. Същност на социалното потискане и подходи за неговото преодоляване

Социалното потискане се базира на изгодни властови позиции на доминираща група и на утвърдени с нейна помощ в обществото ценности за неравенство, разделяне и йерархичност [12] и се представя като конфигурация от стереотипи, предразсъдъци и определени от доминиращата група ограничения относно възможности за достъп до ресурси и услуги на подчинената група. Определени форми на дискриминация могат да се разглеждат като елементи на потискане, осигуряващи привилегирована и доминираща позиция на основата на дадени признаци. Хората от дискриминирани и уязвими общности, подлагани по пряк или косвен начин на потискане, интернализират и пресъздават в поведението си негативни образи, представи и стереотипи, проектирани от потискащите при взаимодействието им [53]. Социалното потискане на уязвими и дискриминирани групи и техните членове в определен социален контекст протича като цикличен процес с етапи: етап на пораждаване на негативни чувства и безпокойство на групово и индивидуално ниво; етап на създаване и използване на стереотипи; етап на формиране и използване на предразсъдъци; етап на предметяване на формираните негативни стереотипи и предразсъдъци спрямо уязвими и потискани групи и членовете им в дискриминация.; етап на институционализиране; етап на интернализиране. Осъществява се: на индивидуално, организационно и структурно равнище и е обвързано в преобладаващата част от случаите с други социално конструирани концепции (напр., за раса, пол, възраст, увреждане и др.), като в резултат на това възникват специфични форми и се придобива уникален опит от потисканите, съчетан и с дискриминиране; в условията на експлоатация, маргинализация, лишаване от възможности за овластяване и включване, културно доминиране, насилие, дискриминация. Теорията и практиката на антипотискащата дейност акцентират върху виждането за: еднаква значимост и взаимната обвързаност на различните форми на потискане; възможност в условията на сложни и многоаспектни взаимодействия в едни ситуации индивидите да заемат ролята на потискани, а в други – на потискащи. Подходите за справяне с проблеми на потискане включват компонентите: овластяване на общностите да идентифицират проблемите и да представят виждането си за пътища за справяне с тях; оптимално и ефективно използване на ресурсите на общността и включване на демократично легитимирани представители, които да работят по тези въпроси; съхраняване на традиционните ценности; възобновяване на културни практики, традиции и др.

Потискането и дискриминацията се характеризират с различия, свързани основно със субектите на реализиране, продължителността и обхвата на действие. Но заедно с това те имат и редица общи страни, отнасящи се до механизми на действие и използвани негативни практики. Това позволява да се обособи *относително обща проблемна област* и да се обоснове използването на *понятието антидискриминационна и антипотискаща социална работа*, представляващо направление и перспектива в социалната работа.

2.5. Изследване за установяване на възприятия и нагласи в обществото към дискриминация на хора по определени признаци в Европейския съюз и в България

2.5.1. Дискриминация на хората с увреждания в Европейския съюз и в България

2.5.1.1. В актуалния социален, политически, икономически и демографски контекст и динамичните промени в него е установена неблагоприятна тенденция на нарастване на относителния дял на респондентите на европейско и на национално ниво с възприятия и нагласи за дискриминация на основата на увреждане като усилващо се негативно социално явление в обществото. Тенденцията е изразена е по-силно на национално ниво, което е индикатор за недостатъчна ефективност на провежданите политики и свързаните с тях мерки за предотвратяване и преодоляване на дискриминацията в сферата на уврежданията. С особен интензитет това се откроява на пазара на труда и в сферата на заетостта, където в съчетание с други признаци се създават условия за пораждаване на препятствия и пресичаща се дискриминация, затрудняваща социалното функциониране, интеграция и реализация на хората с увреждания. Във връзка с това се представят предложения за усъвършенстване на антидискриминационната политика и свързаните с нея практики в областта на уврежданията.

2.5.1.2. Констатиран е висок относителен дял на респондентите от държавите-членки и на български граждани, изразяващи позиции за необходимост от реализиране на дейности за информиране на трудово заети и на работодатели по въпроси на различността на работното място, разглеждат я като един от съществените фактори и условие за формиране на включваща, толерантна, недискриминираща и непотискаща среда за полагане на труд. Визираната подкрепа е по-силно изразена при респондентите от България. Социалната работа и нейното антидискриминационно и антипотискащо направление в теоретичен и професионално-практически план, заедно компетентни органи по правата на човека, са с потенциал за съществен принос за предотвратяване и преодоляване на дискриминация в сферата на заетостта и за реализиране на дейности за утвърждаване на многообразието на работното място.

2.5.1.3. Характеризиращите се с положителна насоченост позиции за промени в политиката за защита на правата на хората с увреждания като представители на изложена на риск от дискриминация група и за въвеждане на нови мерки с цел осигуряване на достъп до стоки и услуги, са представени в сравнително висока степен при двете групи респонденти, но са по-силно изразени при тази от държавите-членки. Наличието на по-висок общ относителен дял на български респонденти с виждане за липса на необходимост от въвеждане на такива мерки и на заемащите неутрална позиция може да се разглежда като показател за дефицит на информация в областта на социалната и антидискриминационната политика и свързани с тях дейности, което представлява потенциален източник на дискриминация. Извежда се потребност от реализиране на мерки за повишаване на информираността на гражданите и за формиране на отговорна социална позиция за противопоставяне на дискриминацията на хора с увреждания, насърчаване на социалната им интеграция и утвърждаване на включващото уврежданията многообразие.

2.5.1.4. Констатирана е обща негативна тенденция на информираност при европейските и българските респонденти по отношение на познаване на възможностите и механизмите за защита от дискриминация на основата на увреждане, която е по-силно изразена на национално ниво. Относителният дял на непознаващите правата си при този вид дискриминация, колебаещите се и нямащите информация за предоставяне на закрила граждани от държави-членки на Европейски съюз за изследвания период се характеризира със спад и запазване на висока стойност, докато при българските граждани намаляването е в минимални граници и се откроява със запазване на значително по-висока стойност на относителния дял. Визираното се разглежда като индикатор за: анализиране на

формираната и реализираната антидискриминационна политика; провеждане на тематични информационни кампании по проблеми на правата на хората с увреждания, защитата от дискриминация и приемането им като част от многообразието в обществото. Важна роля в тази насока има антидискриминационната и антипотискащата социална работа за формиране и развитие на теоретико-приложни модели и включването им обучението на студентите по социална работа и в професионален и практически план за предоставяне на подкрепа и защита от дискриминация.

2.5.1.5. Количественият и качественият анализ на данни разкрива, че по отношение на доверие във възможностите на органите за защита от дискриминация по признак увреждане и на убеденост в ефективността на действията им, респондентите от държави-членки изразяват предпочитания към полицията, компетентните органи по правата на човека и защитата от дискриминация и адвокатурата, докато участващите в изследването български граждани изразяват в най-висока степен доверие в дейността на компетентните органи за защита от дискриминация. Съществен е делът на български респонденти, незапознати с възможности за ползване на помощ от институции и органи за защита от дискриминация. Препоръчва се повишаване на ефективността на включените в антидискриминационната и социалната политика мерки за постигане на по-добра информираност и правна култура на гражданите с принос за изграждане на по-високо ниво на доверие в дейността на институциите и органите за защита от дискриминация.

2.5.1.6. Установена е тенденция на сравнително висок дял на респонденти на европейско и на национално ниво, определящи антидискриминационната политика в областта на уврежданията като неефективна, недостатъчно ефективна и свързана с неполагане на необходимите усилия за постигане на значим резултат. Визираната негативна тенденция е по-силно изразена при респондентите от България. В общ план това разкрива наличие на съществен риск от дискриминация и необходимост от предприемане на действия за повишаване на ефективността на политиките в областта на правата на хората с увреждания и за предотвратяване и преодоляване на дискриминацията им в определени направления: стратегическо планиране, реализиране на информационни кампании за запознаване на обществото, гражданите и хората с увреждания по въпроси на правата им и механизмите за защита от дискриминация, антидискриминационната правната и политическата европейска и национална рамка в областта на уврежданията и реализиране на последователни и системни действия във всички държави-членки на Европейския съюз.

2.5.2. Дискриминация на основата на пол в Европейския съюз и в България

2.5.2.1. Констатирана е за разглеждания времеви период динамика, намираща израз в постепенно нарастване на относителния дял на респондентите от двете групи с възприятия и нагласи за широко разпространение на дискриминация на основата на пол в обществото. Свързаната с визираната динамика негативна тенденция е по-слабо представена на национално ниво. С висок относителен дял са представени респондентите от двете групи с възприятия и нагласи за широко разпространение на дискриминация на основата на сексуална ориентация и полова идентичност, което се разглежда като индикатор за нарастване на хомофобските настроения. В очертаната контекст недостатъчната информираност или липсата на информация за равенството на половете е възможно да представляват потенциален източник на риск за неравнопоставеност и дискриминация на основата на пол. Това позволява да се изведе необходимост от ефективизиране на политиките и практиките на европейско и на национално равнище по отношение на равнопоставеност на половете и в други области.

2.5.2.2. Количественият и качественият анализ откроява в сравнителен план по-слабо представителство и участие на жените в политиката в България, отколкото на ниво държави-членки на Европейския съюз. Представа се позиция за доминиращите и с дискриминиращ ефект патриархални стереотипи за ролята на жената в страните от Югоизточна Европа. Констатирана е тенденция на продължаваща сегрегация на основата на пол като форма на дискриминация в определени сфери в България, което води до неравнопоставеност, потискане и разлика в заплащането на труда на представителите на двата пола. Индикатор за това е предпоследното място на България в Европейския съюз по отношение на обобщен индекс на полова равнопоставеност. Извежда се необходимост от

определяне на приоритетни области с фокус върху преодоляване на полови стереотипи и дискриминация на основата на пол и подпомагане на представители на групи в уязвима ситуация (самотни родители, мигранти, роми и жени с увреждания).

2.5.2.3. Установен е висок относителен дял на респондентите от държавите-членки с толерантни и недискриминиращи нагласи към равни права на хомосексуални и хетеросексуални хора, създаване на сексуална връзка с партньор от същия пол и разрешаване на еднополови бракове в Европа, което разкрива наличие на по-висок антидискриминационен потенциал в дадената област. В сравнителен план при българските респонденти се открояват съществени различия, разкриващи тенденция на хомофобски и дискриминационни нагласи, за които се изказва предположение, че са резултат от дефицит на информация на гражданите и обществото по дадените теми и от въздействието на културни и религиозни концепции и доминиращи в обществото стереотипи и предразсъдъци за хомосексуалността. Извежда се потребност антидискриминационната политика в областта на равенството на половете и свързаните с нея практики да се анализират и усъвършенстват с цел повишаване на ефективността им и постигане на по-високо ниво на съответствие с приоритетните области в „Стратегически ангажимент за равенство между половете 2016-2019“ в Европейския съюз и в националните стратегически документи за насърчаване на равнопоставеността на половете.

2.5.2.4. Количественият и качественият анализ на данни разкрива наличие на съществен дефицит в нивото на информираност по въпроси на правата на човека и защита в случай на дискриминация на основата на пол, който е по-силно изразен при българските респонденти в сравнение с тези от държавите-членки. Във връзка с това се представя виждане за: критичен преглед на антидискриминационна политика в тази област; реализиране на информационни кампании по проблеми на равенството на половете и недискриминацията на основата на пол, сексуална ориентация и полова идентичност; използване на ефективни механизми за защита от дискриминация на основата на пол; насърчаване на равенството между жените и мъжете в обществения живот и при вземането на решения на различни нива.

2.5.2.5. По-високо ниво на доверие във възможности за защита от дискриминация по пол респондентите от държавите-членки изразяват към органите за опазване на обществения ред, отколкото към тези по права на човека и защита от дискриминация, адвокатура, синдикати, съд и др. За разлика от тях българските граждани изразяват в по-висока степен предпочитание към действията на компетентните органи за защита от дискриминация, в сравнение с предприеманите от полиция, адвокатура и др. Постигането на по-високо ниво на доверие у гражданите на европейско и на национално ниво в изследваното направление се свързва с реализиране на дейности в определени направления, способстващи за критично осмисляне на действеността и ефективността на механизмите за защита от дискриминация на основата на пол и за ангажиране на повече и в по-висока степен на държавни и недържавни институти и организации за противопоставяне на дискриминацията по пол във важни за социалното функциониране на гражданите сфери на обществения живот и дейност.

2.5.2.6. Антидискриминационната политика в областта на равенството на половете се определя като недостатъчно ефективна и неефективна от висок относителен дял европейски и български респонденти. Критичното им отношение е индикатор за наличие на съществени проблеми, които изискват задълбочен анализ и внасяне на промени в подходите и стратегиите за нейната реализация за постигане на значим ефект в социален и антидискриминационен аспект.

2.5.2.7. Количественият и качественият анализ на данни представя наличие на висок относителен дял на респонденти от държавите-членки и от България с възприятия и нагласи за необходимост от въвеждане на нови мерки, способстващи за повишаване на нивото на защита на гражданите в риск от дискриминация на основата на пол. Определен дял от българските граждани изразяват становище за липса на необходимост от прилагане на такива мерки, което се интерпретира като показател за дефицити в информираността по въпроси на сексуалността и сексуалното самоопределяне и на дискриминацията на основата на различна сексуална ориентация и полова идентичност. Представеното се обвързва с потребност от въвеждане на нови мерки, допринасящи за повишаване на ефективността на антидискриминационната политика в областта на равнопоставеността на поло-

вете и за постигане на по-добра информираност на гражданите и обществото по проблеми на хора с различна сексуална ориентация и полова идентичност, имащи нужда от социалната закрила, равен достъп до стоки и услуги и защита от дискриминация. Отчита се значението на сексуалното образование и се изразява позиция за използване на разработените от Световната здравна организация „Стандарти за сексуално образование в Европа“ с цел изграждане в ранна възраст на толерантно и недискриминиращо отношение и поведение и усвояване на знания и умения, улесняващи ги в сексуалното им самоопределяне и в преодоляването на дискриминация по пол.

2.5.3. Дискриминация на основата на възраст в Европейския съюз и в България

2.5.3.1. Позитивните възприятия и нагласи към възрастните хора, приноса на работното място и в обществото и към насърчаване на активната им социална роля са характерни за преобладаващата част от респондентите от държавите-членки, което разкрива конструктивната и социално отговорната им позиция и разбиране в антидискриминационен аспект. Високият относителен дял на български респонденти с възприятия и нагласи за широко разпространение на възрастова дискриминацията (над 55 години) разкрива наличието на негативна тенденция, чието формиране се свързва с фактори с дискриминационен потенциал: неприемане на концепциите за активното стареене, солидарност между поколенията и социално включване; противопоставяне на поколенията на пазара на труда в условията на икономически затруднения; стереотипи и предразсъдъци за възможностите на възрастните хора като социално и трудово активни. По стойност даденият относителен дял на възприятия и нагласи е по-висок от този за широко разпространение на дискриминацията по етнически произход, което на фона на характеризиращите се със силна негативна изразеност в популационен и етнически план демографските процеси в България и на действащи европейски и национални политики и стратегически документи се разглежда като фактор със *значителен рисков потенциал*. В съответствие с прогнозите за неблагоприятното демографско бъдеще на България и Европа и открити рискови фактори на дискриминация се извеждат мерки в направления, способстващи за развитие на солидарността между поколенията, реализиране на политика и дейности за утвърждаване на равнопоставеност и недискриминация във важни за функционирането и развитието на гражданите и обществото сфери в периодите на активна възраст и на активно стареене.

2.5.3.2. Антидискриминационната политика по отношение на възрастните хора на ниво държави-членки и на национално ниво се възприема и определя като недостатъчно ефективна и неефективна от висок относителен дял респонденти, което разкрива съществуването на проблеми в популяризирането и реализацията ѝ, имайки предвид обхвата и структурираността на законодателството политиките за правата на човека и противопоставянето на дискриминацията в Европейския съюз. Формираната за разглеждания времеви период негативна тенденция е по-силно изразен в България. Във връзка с тенденциите на европейско и на национално ниво се предлагат мерки за формиране и реализиране на ефективни политика и практики за активно стареене, солидарност и толерантност между поколенията, открояващи се с антидискриминационната си насоченост.

2.5.3.3. Количественият и качественият анализ на данни разкрива неблагоприятна тенденция по отношение на нивото на информираност във връзка с права на човека и защита от дискриминация по признака възраст над 55 години при респондентите от двете групи, като по-силно тя е изразена при тези от държавите-членки на Европейския съюз. Тя се интерпретира като показател за съществуване на определени дефицити и бариери в дадената област в контекста на актуалната европейска и национална демографска ситуация при една от рисковите групи по отношение на дискриминация. В тази насока се предлагат мерки за повишаване на нивото на информираност на гражданите и обществото по проблеми на дискриминацията на възрастни хора и нейното предотвратяване и преодоляване чрез мерки в направления с антидискриминационна насоченост.

2.5.3.4. Констатираны са различия в нагласите и свързаните с тях позиции на респондентите от двете групи по отношение на доверие във възможностите на държавни и недържавни институти и организации за защита на права и в ситуация на възрастова дискриминация. Гражданите на държави-членки отдават приоритетно значение в справянето с негативната демографска тенденция и с възрастовата дискриминация на организации на възрастните хора, неправителствени организации,

религиозни организации и църква, регионални и местни власти и в по-ниска степен на националните правителства, институциите на Европейския съюз и бизнеса. Това разкрива, че все още Европейската комисия и институтите на Европейския съюз не се възприемат като важни фактори за справяне с проблеми на демографския дефицит, социалното включване, активния живот, овластяване и реализиране на възрастните хора като активни трудещи се и недискриминацията им в различни области. В сравнения с тях по-висок дял български респонденти споделят виждане за положителен принос на институциите на Европейския съюз за справяне с предизвикателствата на стареенето на населението в страната и им определят водещо място по значимост. Но във визирания аспект националното правителство и регионалните и местните власти, религиозните организации и църквата се ползват с по-ниско ниво на доверие. Представят се предложения за усъвършенстване и развитие на антидискриминационната политика спрямо възрастните хора във връзка с формиране на среда и условия за активен живот и солидарност и толерантност между поколенията, овластяване и социална и трудова активност на възрастните хора с принос за подобряване на благосъстоянието на обществото, ефективни мерки за осигуряване на достъп до системите за социална сигурност и социална защита, изграждането на действен и устойчив модел на интеграция и недискриминация на основата на възраст и други признаци с цел да се насърчи социалната кохезия в Европа.

2.5.4. Дискриминация на основата на раса или етнически произход в Европейския съюз и в България

2.5.4.1. В актуалния социален, политически, икономически, културен и демографски контекст, в условията на интензивни транснационални миграционни процеси в Европа и генериран „нов расизъм“ се констатира висок относителен дял на европейски и на български респонденти с възприятията и нагласи за широко разпространение на дискриминация на основата на раса или етнически произход. Количественият и качественият анализ извежда обща негативна тенденция, изразена по-силно на ниво държави-членки. Заедно с това той разкрива, че в България, която е изправена пред сериозни предизвикателства на неблагоприятни демографски процеси в популационен и етнически аспект, в най-висок риск от дискриминация са общностите на възрастните хора над 55 години, хората с увреждания и представителите на етнически малцинствени групи. В тази насока се извежда предложение за съобразено с визирания актуален контекст формиране и реализиране на стратегически приоритети в антидискриминационната политика и свързаните с нея практики, ориентирането им към потребностите и проблемите на посочените рискови групи и с акцент върху положението на ромската общност, без да се пренебрегват и други, живеещи в сходната на тяхната ситуация.

2.5.4.2. Количественият и качественият анализ на данни разкрива висок относителен дял на респонденти от двете групи с възприятия и нагласи за дискриминация на основата на цвят на кожата или етнически произход на пазара на труда и при наемане на работа, независимо от еднаквите образование, квалификация и умения на кандидатите. Това се интерпретира като резултат от въздействието на социалните, политическите и икономическите условия, икономическата криза, негативните демографски и интензивните трансмиграционни процеси, водещи до промяна на етническата структура на населението на национално и европейско ниво. Представя се виждане за съчетаване на дискриминацията на основата на цвят на кожата или етнически произход във висока степен с дискриминация по други признаци, което води до генериране на риск и бариери пред социалната интеграция на членове на малцинствени етнически общности, постепенното им отчуждаване и изключване от пазара на труда и обществото. Във връзка с отчетените неуспехи при интеграцията на ромската общност на европейско и национално ниво се подчертава потребност от усъвършенстване и развитие на социалната и антидискриминационната политика по отношение на нейните представители в областта на заетостта като едно от значимите направления на интеграция.

2.5.4.3. Констатиран е висок относителен дял на респондентите от държавите-членки и от България, които изразяват позиции, утвърждаващи значимостта на многообразието в областта на трудовата заетост и в обществото, проявяват чувствителност и толерантност към етническите и културните различия на работното място. Това разкрива положителна тенденция в съответствие с европейската антидискриминационна политика в сферата на заетостта, социалната и трудовата ин-

теграция на членове на етнически групи в риск от дискриминация. В най-висока степен се подкрепят мерки, свързани с обучението на работници и работодатели по въпроси на многообразието в етническото му измерение и мониторинг на процедурите при наемане на работа на кандидати от етнически групи в риск от дискриминация. Извежда се констатация за негативна тенденция в областта на заетостта при ромите, ориентираща към критичен анализ на антидискриминационната политика в сферата на заетостта и търсене на възможности и механизми за предотвратяване и преодоляване на дискриминацията по етнически произход в тази област.

2.5.4.4. Установен е нисък относителен дял на респондентите от държавите-членки и от България с възприятия и нагласи за ефективност на дейностите за интеграция на ромското население в определени сфери (образование, здравеопазване, жилищно настаняване и заетост). В тази насока се откроява неблагоприятна тенденция и се акцентира върху необходимост от провеждане на периодичен и цялостен мониторинг относно ефективност на прилаганите в съответствие със стратегически европейски и национални документи за интеграцията на ромите до 2020 година антидискриминационни мерки, реализирани инициативи и постигнати положителни резултати на национално и на европейско ниво.

2.5.4.5. Количественият и качественият анализ на данни разкрива висок относителен дял на респондентите от двете групи с възприятия и нагласи, които в позитивен план приемат възможността децата им да имат съученици от ромски произход, което е индикатор за постигнато благоприятно ниво на сензитивност към етническите различия, приемане и зачитане на културното многообразие и реализиране на възможност за водене на интеркултурен диалог в училищна среда. Независимо от позитивната ориентация и предвид нарастващото влияние на движения с расистка идеология и прояви се представя предложение за реализиране на мерки, допринасящи за повишаване на информираността на обществото и за работа с родителската общност и педагогическите колективи относно възможности на интеркултурния подход и на многообразието в сферата на образованието за формиране на толерантно и недискриминиращо поведение и отношение на децата в училищна възраст. Акцентира се върху необходимост от критичен анализ и оценяване на ефективността на политиките за образователна и социална интеграция на ромската общност, които на този етап са недостатъчно успешни, и постигнатия в резултат на тях ефект в антидискриминационен аспект.

2.5.4.6. Констатирани са високи стойности на относителните дялове на респондентите от двете групи, които възприемат общността на ромите като изложена в значителна степен на риск от дискриминация. Визираната тенденция е по-слабо изразена на национално ниво. Във връзка с това се представят позиции относно постигане на по-високо ниво на ефективност на прилаганите политики и реализираните мерки за преодоляване на този риск и за създаване на условия за социална интеграция на ромите. Те се свързват с постигане на по-високо ниво на информираност и чувствителност към проблеми на дискриминацията на ромите в обществото, позволяващо успешното идентифициране на риск от дискриминация по етнически признак и на реализирана дискриминация.

2.5.4.7. Количественият и качественият анализ на данни разкрива, че над половината от европейските и българските респонденти изразяват позиция относно възможността по-добрата интеграция на ромите да бъде един от факторите с немалък потенциал за развитието на обществото, независимо от неуспехите в защитата на човешките им права, мерките за преодоляване на дискриминация и интеграцията им. В тази насока се подчертава ролята на образователната интеграция, преодоляването на дискриминацията в сферата на трудовата заетост и реализирането на ефективна антидискриминационна политика и практики на европейско и на национално ниво, които биха могли да варирали в зависимост от спецификата на ситуацията на ромите в дадената страна, нагласите на доминиращата етническа общност към тях и социалния и икономическия им принос в обществото.

2.5.4.8. Установен е висок относителен дял на респондентите от двете групи с позитивни нагласи към включване в обучението в училище на информация за многообразието в обществото в етническата му перспектива. Високото ниво на категоричност при изразяване на утвърждаващите мнения на респондентите на европейско и на национално ниво се определя като показател за позицията и стремежа на обществото да се допринесе, както за повишаване на информираността на обу-

чаваните по отношение на културата на различните етнически общности, така и за усвояване на знания и умения за използване на подходи за предотвратяване и преодоляване на дискриминацията им в различни форми. Представят се предложения за реализиране по ефективен начин, както в средното образование на концепциите за интеркултурно образование и десегрегация в образованието на ромските деца, така и на модели на антидискриминационно обучение във висшето образование при подготовката на помагачи специалисти в определени професионални направления.

2.5.4.9. Количественият и качественият анализ на данни установява значителен дял на респондентите от двете групи с възприятия и нагласи за недостатъчно ниво на информираност на гражданите и обществото в областта на правата на човека, защитата от дискриминация на хора от расови или малцинствени етнически общности и необходимост от повишаване на ефективността на реализираната антидискриминационна политика и свързаните с нея практики в сферата на закрилата на уязвими и в риск от дискриминация расови и етнически групи. Представят се дейности с принос за повишаване на информираността и правната култура на гражданите и обществото в дадената област и за изграждане на толерантно и недискриминаращо общество.

2.5.4.10. Значителен дял от европейските и българските респонденти са с възприятия и нагласи за недостатъчна ефективност на антидискриминационната политика спрямо расови или етнически малцинствени групи. Установената негативна тенденция е по-силно изразена на национално ниво. Извежда се необходимост от повишаване на ефективността на антидискриминационната политика и свързани с нея практики в определени направления: добра структурираност, допринасяща за предотвратяване и противопоставяне на дискриминация по признаците раса или етнически произход; достъпни за аудиториите информационни кампании, фокусирани върху утвърждаване на ценността на многообразието в обществото в расов или етнически аспект, равнопоставеността, толерантността и недискриминацията; повишаване на правната култура на гражданите и обществото в областта на правата на човека и защитата от дискриминация; действена антидискриминационна политика и нормативна база, прилагани с постигане на позитивен ефект.

2.5.4.11. Количественият и качественият анализ на разкрива неблагоприятна тенденция при възприятията и нагласите на европейските и българските респонденти по отношение на доверие във възможностите на държавни и недържавни институти и организации за защита на правата им в ситуация на дискриминация на основата на раса или етнически произход. Представят се предложения за мерки в определени направления (информационни кампании, популяризиране на постижения, мониторинг и др.) с принос за формиране на устойчиво доверие у гражданите и обществото към съответните компетентни органи и институти и дейността им на основата на постигнати от тях високо ниво на ефективност и значим в социален аспект резултат.

2.5.5. Изводи от изследването за установяване на възприятия и нагласи в обществото към дискриминация на хора по определени признаци в Европейския съюз и в България

Резултатите от количествения и качествения анализ позволяват да се направи обобщение, че в преобладаващата част от изследваните области е установен висок относителен дял на респондентите от държави-членки на Европейския съюз и от България с възприятия и нагласи за широко разпространение в обществото на дискриминация по определени признаци (раса или етнически произход, увреждане, възраст, пол), недостатъчна ефективност на политики и институции и организации за защита на човешки права и от дискриминация, ниско ниво на доверие към дейността им, необходимост от въвеждане на нови мерки за социална защита, осигуряване на достъп до стоки и услуги. Усъвършенстването и развитието на антидискриминационната политика и свързаните с нея практики във визираните области в съвременните социални, политически, икономически и демографски условия е от съществено значение, както за подобряване на социалното функциониране и повишаване на качеството на живот на визираните групи и техните представители, така и за предотвратяване и противопоставяне на дискриминацията и потискането им, утвърждаване в обществото на многообразието, равнопоставеността, толерантността, недискриминацията и непотискането. Един от факторите, които имат важна роля в очертаната насока, е социалната работа и нейното антидискриминационно и антипотискащо направление в практически, теоретичен и социалнополитически ас-

пект на макро-, мезо- и микрониво и в условията на системата на социалните дейности. Във връзка с това се откроява необходимост от обосноваване включване в теорията, практиката и образованието по социални дейности на антидискриминационната политика и на теоретико-приложни конструкции и модели на антидискриминационната и антипотискащата социална работа, осигуряващи условия и възможности за придобиване на компетенции и реализиране на дейности за защита на човешки права и от дискриминация и потискане и предоставяне на помощ на индивиди, групи и общности за справяне с породени от тях трудности и проблеми.

Резултатите от реализирания количествен и качествен анализ на данни от изследването за установяване на възприятията и нагласите към дискриминация на хора и групи в определени области в Европейския съюз и в България, основните изводи и обобщението позволяват да се отбележи, че са изведени необходимите доказателства за потвърждаване на приетата теза 1.1.

**Трета глава. Теории и идеологии в областта на дискриминацията и потискането
и на противопоставянето им. Формиране и идеологическо и политическо
обосноваване на антидискриминационната и антипотискащата социалната работа
3.1. Теории за конструиране на расата и расизма**

Обособяването и развитието на теорията и практиката на антидискриминационната и антипотискащата социална работа се свързва с обхват от идеи и концепции за расата и етноса, чието формиране, развитие и разпространение се свързва с противопоставянето на влиянието на теории и концепции на определени философски и социологически направления и школи, формиращи началния и съвременния образ на расизма и свързаните с него дискриминационни и потиснически практики. Социалдарвинизмът и расово-антропологичната школа извеждат понятието „раса“, като обясняват същността му от позициите на различни еволюционни линии на развитие и връзката между определени физически черти, биологични характеристики и „вродени“ отличителни особености при хората, разглеждани от доминиращата общност или от обществото като социални маркери, които позволяват да се категоризират големи групи и членовете им като „непълноценни“ и „нисши“ човешки същества. Съвременни изследователи в областта на социалната работа споделят виждането, че расата е социално конструиран феномен и при неговото анализиране включват въпроса за идентичността [33; 36]. Те базират анализа си на виждането, че идентичностите на хората, конфигурирани и прекоифигурирани в специфичния контекст на социалните взаимодействия, са сложни и се развиват по много линии, включително и по раса, класа, пол, увреждане, сексуална ориентация и пр. [48]. Пресичането на фактори от расово, класово, полово и др. естество е индивидуално, специфично и води до взаимно засилване на негативния ефект от тях. Изследванията в социалните науки определят расата като формирана от хората и обществото конструкция, легитимираща предприети от тях политически действия и утвърждаваща отношения на господство и подчинение и ролята им на доминиращи и доминирани. С този си статут и функция расата представлява продукт на расизма, а расовите групи се разглеждат и третират като формирования, чието специфично социално, политическо и икономическо положение се представя от обществото чрез расови термини, т.е. осъществява се расиализиране на групите [33]. В съвременните изследвания се разграничават определени форми на расизъм, характеризиращи се с интерактивност и взаимно подсилване и придават сложност и динамика на явлението [33; 82]. Въпреки аргументираните научни тези, днес расизмът не е преодолян.

3.2. Расизъм и социално изключване

Разглеждането на расизма в контекста на легитимиращ неравенството на расова и етническа основа позволява да се представи виждането за него като обхващащ набор от механизми за осигуряване на социалнополитическо доминиране и използване на дискриминационни и потиснически политики и практики, които водят до социално изключване, маргинализация и изпадане в неизгодно положение на расиализираните групи и до възпроизвеждането на власт, привилегии, господство [10]. Структурното расово изключване е процес, чрез който доминиращата и позиционираната властово по-изгодно в обществото група, осигурявайки си по-голям достъп до ресурси, услуги, привиле-

гии, власт и пр., има възможност да засили контрола си и да подсили прокарването на ограничаващи и крайни политики и практики в социалната сфера. В този контекст съвременната социална работа и нейното антидискриминационно и антипотискащо направление са ориентирани към задълбочено опознаване на расизма като генериращ социално изключване и на усилващия характер на връзката между изключване, ограничения, неизгодно положение, бедност („порочен цикъл“), съотнасяйки динамиката на тази връзка към спецификата на проблемното и работното поле.

3.3. Антирасизъм и антирасистка идеология

Антирасизмът е противоположност на расизма и обхваща убежденията, действията, организираните движения и политиките, които се приемат, реализират и развиват от обществото и държавата с цел противопоставяне и отстраняване на расизма. Свързва се с философията и ценностите на егалитаризма и е присъщ за обществата с егалитарна и демократична ориентация. От неговите позиции елиминирането на расизма се обвързва с промени в политически, икономически и социален аспект. В дебата между движения с дясна и с лява ориентация относно засилващите позиции си расизъм и необходимостта от антирасистки действия изследователите представят конструктивната си антирасистка позиция за базиране на политически коректната реторика върху виждането за хората от различни култури като ресурс, предлагащ различаващи се и допълващи се компетентности [54].

Последователите на антирасизма от средите с радикална ориентация разглеждат диспропорциите в качеството на живот на хора от различни расови групи като резултат от съществуващи дискриминационни нагласи и провеждани политики и практики, които са лишени от изискване за социална справедливост. Съвременната антирасистка перспектива в социалната работа интегрира ценностите и принципите на егалитаризма и демокрацията, утвърждава културния плурализъм и чувствителността към културата на различните хора, не игнорира негативния ефект от пресичане на факторите раса и класа и не отхвърля необходимостта от политическа подкрепа в противопоставянето на расизма, но в никакъв случай тя не може да се отъждестви с радикалната марксистка позиция.

3.4. Стратегии за противопоставяне на расизма и на дискриминацията и потискането на основата на раса или етнически произход

В съвременните условия с важността си се открояват стратегиите за противопоставяне на расизма и на дискриминацията и потискането на основата на раса или етнически произход: мултикултурализъм, основаващ се на дясна идеология и на принципите на демокрацията, егалитаризма и културния плурализъм; антирасизъм, базиращ се на радикална идеология и ориентиран към елиминиране на расизма посредством определени практически форми [13]; равнопоставеност на условията и възможностите, поставящ в основата си либералната идеология и засягащ въпроси на равнопоставеността и равния достъп на членовете на различни расови и етнически групи до важни за живота и развитието им ресурси и системи. Представените стратегии оказват въздействие върху теорията и практиката на социалната работа и нейното антидискриминационно и антипотискащо направление, като извеждат и реализират идеите за културна компетентност, чувствителност към етноса, културата и религията, равното третиране и равния достъп, етническата диалогичност, културното многообразие и др.

3.5. Феминизъм и формиране и развитие на антидискриминационна и антипотискаща перспектива

3.5.1. Феминистко движение

Феминизмът в ролята си на обществено движение, теория и практика оказва силно въздействие върху формирането и развитието на социалната работа в общ и в специфичен план. Характерна за съвременното феминистко движение е тенденцията на ориентиране на активността и изследователския интерес към системата на господство и нейната обвързаност с полово, расово и класово потискане и дискриминация. Интегрирането на ценности, идеи, концепции и практики на феминизма, характеризиращи се със своята специфична позиция и общочовешка значимост, води до формиране на теория и практика на феминистка социална работа, чийто специфичен фокус я прави част от антидискриминационното и антипотискащото направление и перспектива в социалната работа.

3.5.2. Феминистки теории

Феминистката теория като система от представяни от позицията на жената възгледи за социалния живот и човешкия опит се характеризира с мултидисциплинарния си характер и нейни основни задачи са: установяването на произхода на дискриминацията и потискането на жената; определяне на ефективни стратегии за преодоляването им; усъвършенстване и развитие на теоретико-приложни конструкции. Водеща линия в тях е приносът за изграждане на социално справедлив и хуманен свят. В резултат на феминисткия изследователски и научен интерес са формирани няколко феминистки теоретични направления, свързани с проблеми на различията между половете, неравенството между половете, потискането по полов признак и структурното потисничество. Те имат важен принос за създаването на феминистката социална работа и за формиране на антидискриминационното и антипотискащото направление и перспектива в социалната работа.

3.5.3. Феминистка практика

Разглеждането на феминизма като метод за анализиране на политиката, житейския опит на жените и връзката между личните преживявания и социалните структури, насочва вниманието към практико-приложните му измерения, които намират израз в различни форми на феминистка практика. Съвременните конструктивни феминистки позиции се свързват с виждането за непрекъснато взаимодействие между теория и практика, което в интерес на взаимното им допълване и развитие.

3.6. Модели за конструиране на уврежданията – същност, видове, антидискриминационна и антипотискаща ориентация

В началото на ХХI съществува утвърдена позиция в национални, регионални, съюзни и международни актове и в научни изследвания за разглеждане на увреждането като социално продуцирано и като културен конструкт. В тази насока съвременната социална политика и социалната работа и нейното антидискриминационно и антипотискащо направление извеждат за водеща цел създаването на открито, достъпно и включващо общество за всички хора. В зависимост от интегрираната в тях парадигма, моделите за конструиране на уврежданията условно са обособени в следните основни групи: модели, базиращи се на традиционната медицинска парадигма за уврежданията [81]; модели, конструирани върху основата на посттрадиционната социална парадигма за уврежданията [17; 46; 52]; модели, основаващи се на „нова“ парадигма за уврежданията [84]. Те имат съществен принос в идеен, концептуален и технологичен план за формиране на антидискриминационното направление и перспектива в социалната работа.

3.6.4. Формиране на концепции за социална политика и социална работа в сферата на уврежданията

Изборът на подходяща концепция за социална политика в сферата на уврежданията при идейното обосноваване и технологичното конструиране на свързаната с нея социална работа и нейното антидискриминационно и антипотискащо направление поставя в основата си две различни концепции на политика и социална работа: патерналистична концепция, свързва се основно с моделите от традиционната медицинска парадигма на уврежданията; иновационна концепция, интегрираща модели от посттрадиционната социална парадигма за уврежданията.

3.6.5. Предизвикателства пред еkleктичния подход при използване на патерналистичната и иновационната концепция на социална политика и социална работа в сферата на уврежданията

Елиминирането на противоречия и негативни ефекти, свързани с прилагане на еkleктичен подход при използването на патерналистичната и иновационната концепция изисква преценка по отношение на ценностна, методологическа и технологична съвместимост и подходяща професионалната компетентност в областта на антидискриминационната политика и антидискриминационната и антипотискащата социална работа.

3.7. Интегриране на теоретико-приложни конструкции с антидискриминационен и антипотискащ характер в теорията и практиката на социалната работа

Формирането на антидискриминационната и антипотискаща социална работа като направление и перспектива в съвременната социална работа през последните две десетилетия на ХХ век в

развитите западни страни с традиции и постижения в дадената област се свързва с актуални обществени потребности за анализиране на проблеми на расизма, дискриминацията и потискането на хора от уязвими групи в контекста на социалния конфликт и за търсене на пътища за преодоляването им [7; 29; 34; 50; 72; 93]. Преобладаващата част от първите теоретико-приложни конструкции на социална работа с антидискриминационна и антипотискаща насоченост са в областта на радикалната и феминистката социална работа [15; 32; 39; 73; 97; 19]. Началният етап се свързва с въздействие върху образованието по социална работа (Великобритания, САЩ, Канада и др.) чрез включване в учебното съдържание на проблеми на расата, расизма, дискриминацията и потисничеството и на теоретико-приложни аспекти на антирасистката и антипотискащата социална работа [20; 27]. В началото на 90-те години на XX век Нийл Томпсън конструира един от първите модели, чрез който прави теоретико-приложна обосновка на антидискриминационната социална работа и представя връзката между личностно/психично, културно и структурно ниво при разглеждане и решаване на социални проблеми [93]. През същия времеви период Джейн Дейлримпли и Бевърли Бърк представят модел на антипотискаща практика, в който е заложено виждане за реализиране на антипотискаща практика на определени нива (ниво на чувствата, ниво на идеите, ниво на политическото действие), фокусирана върху постигане на промяна в личностен и социален план и на равенство в обществото [29]. Лена Доминели разработва разгърнат модел на антипотискаща социална работа, базиращ се на ценностите и принципите на егалитаризма и традициите на хуманизма [36]. Цел на антипотискащата социална работа при него е създаването на условия за отстраняване на негативните ефекти от структурните неравенства и упълномощаването на клиентите за решаване на проблеми, свързани с тези ефекти. Важна част от концепцията на модел е разглеждане на потискането като елемент от социалната действителност, в която е възможно и клиентът и социалният работник да бъдат в ролята, както на потискан, така и на потискащ.

3.8. Идеологически основи на антидискриминационната и антипотискащата социална работа

3.8.1. Първи стъпки във формирането на идеологическите основи на антидискриминационната и антипотискащата социална работа

В социалния, политическия и професионалния контекст от последните две десетилетия на XX век академичната и професионалната общности на социалните работници се ориентират към търсене на възможности за осъществяване на промени с фокус върху идеологически плурализъм, за да се избегне идеологическа еднопосочност и ангажирането основно с рамките на структурната определеност и радикалната перспектива. В резултат на тази активност и на силен обществен натиск върху социалните служби, затрудняващи се да отговорят на нуждите на клиенти от структурни позиции, професионалисти и изследователи се ориентират към промени, основаващи се на задълбочен анализ на комплексния характер на взаимодействието между потискане и дискриминация по различни признаци и разглеждане и анализиране на проблемите на групи в уязвима ситуация и членовете им в контекста на социална работа с овластяваща, недискриминираща и непотискаща насоченост.

3.8.2. Идеологическо обосноваване на антирасистката социална работа

В края на XX век в разработки на англоезични автори се извежда антирасистка перспектива в социалната работа, разглеждана в контекста на теоретичните конструкции за властта и властовите отношения. Идеологическото ѝ обосноваване се свързва с подходите [34]: асимилация; либерален плурализъм; културен плурализъм; структурализъм; „черни“ перспективи. Идеологически обосноваването чрез тях антирасистката социална работа има своя концептуална, съдържателна и технологична специфика, поставяща акцент върху: подпомагане на усилията за справяне със затруднения от личностно и социално естество при възприемане на чужда култура и възникващи културни дефицити; към създаване на условия за равен достъп на всички хора до ресурси и услуги; чувствителна към културата на клиентите; отчитане на спецификата на повлияните от културата и социалната среда модели на поведение; противопоставяне на породените от структурни неравенства расизъм, дискриминация и потискане; предприемане на действия в политически и практически аспект в сферата

на социалната работа; сензитивността към света, опита, културата и перспективите на цветнокожите хора.

3.8.3. Идеологическо обосноваване на антидискриминационната и антипотискащата социална работа в сферата на уврежданията

Идеологическото обосноваване на антидискриминационната и антипотискащата социална работа в сферата на уврежданията в края на XX и началото на XXI век е свързано с разработване на концепции, прилагане на подходи с определена политическа и стратегическа ориентация и на модели на социална работа с хора с увреждания с идеологическо обосноваване, в които се открояват важни антидискриминационни компоненти, допринасящи за включването им в антидискриминационното направление и перспектива. Основно място сред тях заемат концепциите: нормализация; социално включване; социална интеграция; социален модел на уврежданията; концепцията за независим живот на хората с увреждания; недискриминиращ език в социалната работа с хора с увреждания. Базиращата се на тях в идеологически план антидискриминационна и антипотискаща социална работа се характеризира с определена концептуална, съдържателна и технологична насоченост, фокусираща върху: континуитета на различните модели на живот спрямо установена социална норма на основата на равнопоставеност между хората; зачитане на човешките права и равнопоставеност на хората с увреждания, насърчаващи социалното им включване и оползотворяване на ресурсите на важни за тях формални и неформални мрежи на подкрепа; равен достъп до ресурси без дискриминиране и потискане; осигуряване на пълноценно функциониране на хората с увреждания съвместно с всички членове на обществото; търсене на възможности и постигане на промени в заобикалящата среда, ценностната ориентация и социалните практики за премахване на бариери пред включването и ограничаване на дискриминацията и потискането; създаване на условия, предоставящи право и възможност на информиран самостоятелен и отговорен избор за живот и активно включване в живота на общността и обществото; отхвърляне на използването на генерализации, стереотипи и негативни описания.

3.9. Идеологически подход за обосноваване на политиките и практиките за преодоляване на дискриминацията и потискането

В съвременните изследвания в сферата на социалната работа е приет подход с ясно изразена антидискриминационна и антипотискаща идеологическа насоченост, осигуряващ възможност за представяне на социалните проблеми чрез двойки понятия: понятие за същински проблем, свързан с дискриминация и потискане („негативно понятие“) и понятие за преодоляването на същински проблем в антидискриминационен и антипотискащ план („позитивно понятие“). Визираният подход създава условия за открояване и справяне с проблеми и реализиране на промени на макро-, мезо- и микрониво посредством използване на антидискриминационни, антипотискащи, мултикултурни и включващи теоретико-приложни модели и практики. Осъществено по този начин систематизиране на идеологическите и концептуалните основи на антидискриминационната и антипотискащата социална работа допринася за постигане на задълбочено разбиране на същността на проблемите и за идентифициране и използване на необходимите пътища за решаването им.

3.10. Основни политически модели на антидискриминационна и антипотискаща социална работа

При анализа на процеса на формиране на антидискриминационното и антипотискащото направление и перспектива в социалната работа и на реализиране на свързаните с него технологични конструкции съществено място заема политико-правният подход. Той извежда като основни лява и дясна идеология, имащи съществено значение за формирането на антидискриминационното и антипотискащото направление и перспектива в социалната работа и свързани с тях либерално-демократични и радикално обосновани теории, модели и практики на антидискриминационна и антипотискаща социална работа. В съвременните условия социалната политика и антидискриминационната политика като неин елемент съществува тенденция на търсене на подходи за преодоляване на противопоставянето и разглеждане на политическите модели на антидискриминационна и антипотискаща социална работа като характеризиращи се с времева ограниченост и преходен ха-

раakter в зависимост от социалния, политическия, икономическия, демографския и културния контекст. В непосредствена връзка с проблемите на идеологията на антидискриминационната и антипотискащата социална работа стои въпросът за правото на социалния работник на идеологическо самоопределяне и на свободна и независима идеологическа ориентация, изискващо високо ниво на професионална отговорност и представляващо важен фактор за рефлексия. Ресурсите на социалния работник по отношение на идеологическа ориентация определят компетентността му успешно да установява дискриминация и потискане и породени от тях проблеми.

Представените позиции за идеологията на антидискриминационната и антипотискащата социална работа с дискриминирани и потискани групи се характеризират със специфични аспекти, но заедно с това имат и *обща страна*, способстващи за *обединяването им в ценностен, съдържателен и дейностен аспект*. Процесите на формиране, политическо и идеологическо обосноваване и реализация са сериозно предизвикателство пред конвенционалната теория и практика на социалната работа, имайки предвид по-ограничените им възможности за постигане на социална справедливост, равни възможности и социално включване на дискриминирани и потискани индивиди, групи и общности. Антидискриминационната и антипотискащата социална работа се характеризират с по-широк по обхват подход на анализиране на социални и други фактори за генериране на дискриминация и потискане по различни признаци, без да се пренебрегва значението на други парадигми.

Четвърта глава. Формиране и развитие на теоретико-приложни конструкции и направления в антидискриминационната и антипотискащата социална работа

4.1. Антирасистката социална работа като направление от антидискриминационната и антипотискащата социална работа

4.1.1. Обособяване, обосноваване и развитие на антирасистката социална работа

Антирасистката социална работа интегрира идеи от „черните“ и афроцентристките перспективи и има значим принос за формиране на антидискриминационното и антипотискащото направление и перспектива в сферата на социалните дейности. В идеологически и ценностен аспект тя има допирни точки с антипотискащата социална работа при интерпретиране за многофакторния произход на потискането и дискриминирането на расова основа. Съвместно те са свързани с тенденцията на еманципиране, в чиито основи стои движението за социални реформи и виждането за обвързване на проблемите на дискриминирани и потискани хора и групи със структурата на обществото и решаването им посредством структурни промени [36; 66; 96]. В концептуален и организационно-технологичен план антирасистката социална работа се характеризира с изискване за определено ниво на готовност и компетентност на социалния работник да разпознава расизма с неговите с личностни, организационни и структурни измерения, въздействието му на тези равнища и за притежаване на компетенции и опит в областта на антирасистка социална работа [38]. Динамизирането на проявите на „нов“ расизъм води до призив на представители от мюсюлманските среди в професионалната общност за интегриране на ислямските ценности и светоглед в теорията и практиката на социалната работа и конструиране на подходи, които са чувствителни към света, религията и културата на мюсюлманите [8]. Във връзка с установени дефицити в подготовката на социалните работници, затрудняващи реализирането на компетентна антидискриминационна социална работа, е конструиран практически модел за антирасистка подготовка на студенти по социална работа с определена структура [35; 94]. В условията на глобализация, трансмиграционни процеси и взаимодействия в мултикултурна среда възниква потребност от мултикултурна чувствителност и рефлексивност по въпроси на културните и етническите различия като компоненти на професионалната компетентност на социалния работник и разглеждането им като „културна конструкция на помощта“ [55]. Те определят съвременните тенденции в антирасистката социална работа и образованието по социална работа. Представено е виждане за конструиране и използване на концепция и модел на социална работа с хора от коренно неселение в уязвима ситуация, характеризиращ се с холистичен подход, съобразен със специфичната им култура [58; 88].

4.1.2. Професионалният език в антирасистката социална работа

Проблемът за професионалния език, разглеждан в контекста на социалната работа в различна културна среда, е един от актуалните в научните и практическите среди в сферата на социалните дейности. Професионалният език се анализира, както от позициите на източник на информация за културата и основно професионално средство на социалния работник за вникване в света на другия (клиент, важни за клиента субекти, колеги и др.), така и като продукт на културата и средство за построяване на реалността. Откроява се значението му на един от важните за компетентността на социалния работник компоненти в общ и специфичен аспект, който осигурява възможност не само за постигане на адекватно разбиране на значението на думи, понятия и словесни конструкции в поликултурна среда, но и за интегриране на антирасистката перспектива [22; 95].

4.1.3. Културната компетентност при антирасистката социална работа

Проблемът за културната компетентност в антирасистката социална се откроява с актуалност и технологична важност [45]. Нейната роля и значимост в страни с развито образование и практика по социална работа и на международно равнище се отчита и се разглежда в документи на национални организации в редица западни страни и на международни асоциации по социална работа [44; 77]. В авторски позиции културната компетентност се определя като конфигурация от практически принципи за ефективна крос-културна намеса, при която са очевидни културни различия в комуникацията и поведението [43]. Културната компетентност при антирасистката социална работа е елемент от общата компетентност на социалния работник и е структура със специфична функция и роля в професионалната му дейност, включваща основни компоненти: знание за културата; знание за чувствителността към културата; принципи на културно-компетентна практика; намеса, чиито резултати са ориентирани към овластяване на клиента и която изисква владение на умения за работа с хора от друга култура и в различна културна среда. Базиращата се на културата оценка при антирасистката социална работа има системен характер. При нея се използват мнемонични модели и „обяснителен модел на клиента“ [18; 68]. Образователната и професионалната ситуация у нас се характеризира с недостиг на теоретични разработки, добри практики и изследвания в дадената област и с фокусираност върху доминиращата култура и евроцентристката перспектива.

4.1.4. Антирасистка социална работа и афроцентризъм

5.1.4.1. Взаимодействие между критичните теоретични проекти за расата и расизма и антирасистката социална работа

В края на 80-те години на XX век в САЩ и в Канада в разглеждащата проблеми на расизма област се откроява критичната теория за расата, разработена върху основата на изследвания на критично ориентирани чернокожи учени с леви убеждения – реформатори в сферата на правата на човека. Те изразяват съпричастност към идеите за расова еманципация, социална защита на уязвими групи, равен достъп до социални и здравни услуги и се противопоставят на расизма на организационно и структурно равнище [30]. Критичната теория за расата обхваща основни проблемни области с пряко отношение към теорията и практиката на социалната работа в антирасистки аспект: взаимодействие между расистка идеология и социална структура; взаимодействие между расизъм и различни форми на дискриминация и потискане; всекидневен расизъм (микро-макро връзка). Важно място в нея заемат: „черният“ антирасизъм – изразител на „черните радикални традиции“ и на съпротивата срещу расизма на организационно и структурно равнище; концепцията за афроцентризъм. Афроцентристката позиция за културата е критикувана за фаворизиране на нейната роля и за припознаване на значението на фактори от икономическо, политическо и социално естество при дискриминиране и потискане по расов признак.

5.1.4.2. Модел на антирасистка социална работа, повлияна от афроцентризма

Повлияната от афроцентризма антирасистка социална работа в методологически план се базира на принципите на афроцентризма [85]. Съществено значение за обосноваване и реализиране на повлияната от афроцентризма антирасистка социална работа има виждането за обединяване на потенциала и ресурсите на индивидите, общността и социалните институции. По пътя на овластяването и самоовластяването тя предоставя възможност да се работи за: подобряване на благосъстояние-

то потискани и дискриминирани чернокожи хора, като ги подкрепя да развиват вяра в собствените си възможности, автономността и финансовата си независимост; постигане на социални промени в посока към преодоляване на дискриминацията и потисничеството на расова основа и създаване на условия за равни възможности, етническо разнообразие и мултикултурализъм. В очертавания контекст от тях се изисква да не се подценява значението на социалните неравенства, ефективността на социална политика и възникналите в резултат на тях следствия в индивидуален и общностен аспект. Антирасистката социална работа не отъждествява въпросите на социалната справедливост с тези на мултикултурализма и културния плурализъм, отразяващи либерални политически аспекти.

4.1.5. Модел на антирасистка социална работа с хора от коренно население

4.1.5.1. Обособяване и съдържателни аспекти на модела на антирасистка социална работа с хора от коренно население

Представеният модел на социална работа е създаден под влиянието на структурната социална работа, има антирасистки и антипотискащ характер и интегрира идеи, ценности, принципи и технологични елементи, съдържащи се в теорията и практиката на антирасистката, антипотискащата и чувствителната към етноса социална работа. Конструиран е върху основата на концепцията за социална работа с хора от коренно население и използва за нуждите в адаптиран популярната в туземната епистемология концепция за „медицинското колело“ [71; 76; 88]. В него антирасистката социална работа с хора от коренно население се разглежда като теория и практика, които интегрират и съчетават в културен и социален план помагача дейност, обучение и практическа подготовка на основата на туземната епистемология. Тази теоретико-приложна конструкция с антирасистка насоченост включва елементи от теорията и практиката на формираната в условията на западната култура социална работа, но в деколонизиращ контекст.

4.1.5.2. Организационно-технологична схема на модела на антирасистка социална работа с хора от коренно население

Интегрирането на представените антирасистки, антипотискащи и структурни теоретични конструкции в концепцията за „медицинско колело“ способства за формиране на специфичния организационно-технологичен строеж на модела за антирасистка социална работа с хора от туземни народи. Върху тази основа се конструират „колело за местоположението на клиента“, „колело за ролята на социалния работник“ и „колело за план за действие“, които в целостта си формират организационно-технологичната схема на визириания тип антирасистка социална работа и се характеризират със своя методическа специфика [76]. Семейството, групата и общността се разглеждат от структурни позиции като среда, в която се създават условия за овластяване и за организирани действия за постигане на промяна и допринася за повишаване на съзнанието в борбата с расизма, дискриминацията и потисничеството. Но това виждане не игнорира работата на индивидуално ниво, допринасяща за идентифициране на расизъм, дискриминация и потискане и за разбиране на принципа „личното е политическо“. Представя се виждане, че в такъв контекст социалната работа може да допринесе за активно противопоставяне на расизма, дискриминацията и потискането по расов признак и да води до ефективни действия и структурни промени.

4.1.5.3. Културната компетентност при антирасистка социална работа с хора от коренно население

Реализирането на ефективна културно-компетентна практика на антирасистка социална работа с хора от коренно население се определя от система от фактори, изразяващи се в: познаване на спецификата на светогледа на туземните народи и вникване в същността на различията му с евроцентристкия светоглед; разпознаване на ефектите от колонизацията и породените от тях дискриминация и потискане; отчитане на важността на идентичността и свързаното с нея съзнание на човека с туземен произход; знанията за културата и традициите и за влиянието им върху процесите на предоставяне и приемане на подкрепа и упълномощаване; разбиране на разнообразните начини за културно изразяване на хората от туземни народи [71]. Културно-компетентната антирасистка социална работа с хора от коренно население изисква владене на определени умения от социалния работник, сред които важно място заемат уменията за съобразено с културата комуникиране и за идентифици-

ране на проблеми. Конструирването на културно-компетентна намеса се свързва със създаване на условия за „позитивно упълномощаване на клиента“, което може да се осъществи на личностно, междуличностно и общностно равнище.

4.1.6. *Радикална антирасистка социална работа в общност*

Моделът на радикална антирасистка социална работа в общност отчита значението на културните процеси и межкултурния обмен за антирасистката дейност. Приемайки и утвърждавайки традициите на радикалната социална работа, той се фокусира върху постигане на по-добро разбиране, както за пораждащите расизъм фактори и за расизма, така и за негативните ефекти от въздействието им върху живота и функционирането на общностите от хора, независимо от расовата им принадлежност. Постигането на целта на модела се свързва с дейност в направленията: анализиране на расизма и структурните аспекти на расизъм в институциите и в обществото; оказване на помощ на членовете на определена общност да се организират и отговорят по подходящ начин на расизма на организационно и структурно равнище. Авторите на модела подчертават, че той се характеризира с високо ниво на социална и политическа ангажираност, гарантиращо по-широк обхват на концептуалните и дейностно-процесуалните му рамки, в които расовите предразсъдъци на личностно равнище представляват само елемент. Според тях противопоставянето на расизма изисква политическа солидарност и търсене на общи позиции между всички расови групи в обществото относно възможности за изграждане на съвместен антидискриминационен и антипотискащ проект и за постигане на радикална социална промяна.

4.1.7. *Чувствителна към етноса социална работа*

Чувствителна към етноса социална работа се осъществява в определена социална и културна среда и поставя в основата си виждането за съобразяване с отнасящите се до етническия произход на клиента особености и мястото им в системата от социални ценности [31]. Помагащият процес при нея се реализира чрез двуаспектен подход, изразяващ се в: задълбочено и системно изучаване на културата и свързаните с нея ценности, убеждения и модели на поведение на по-голямата обществена структура; сравняване на визираните характеристики с тези при клиента, неговото семейство и етническата общност. Подобен подход се базира на виждането за паралелно взаимодействие на всеки човек в ролята на клиент с: доминираща система, представляваща източник на власт и ресурси за съществуване; социализиращата система, свързана с непосредственото социално обкръжение. Осъществява се на определени относително самостоятелни и същевременно взаимно допълващи се равнища: познавателно равнище; емоционално равнище; поведенческо равнище [пак там]. Чувствителната към етноса социална работа се фокусира върху източниците на структурен расизъм и потискане, ограничаващи или лишаваша членовете на етнически общности от достъп до важни за живота и функционирането им ресурси, услуги и заетост. От социалните работници се изисква: непрекъснато опознаване на етническата ситуация и етническите проблеми в социално обкръжение на клиента; компетентна и сензитивна към културата помагаща дейност.

4.1.7.1. *Чувствителна към етноса социална работа с цигани, роми, пътуващи*

Чувствителна към етноса социална работа с цигани, роми и пътуващи е едно от важните направления на чувствителната към етноса социална работа. В някои западни страни са приети стандарти за социална работа с правила за съобразяване на дейността на социалния работник с влиянието на факторите култура, равенство и многообразие и реализирането ѝ по недискриминиращ и непотискащ начин [4; 59]. Разработеният от изследователи модел на чувствителна към етноса социална работа с деца и семействата от групи на цигани, роми, пътуващи и други включва компоненти с определена съдържателна и технологична специфика [4]: анализиране и осъзнаване на собствените ценности, нагласи и предразсъдъци; запознаване с историческия, социалния, политическия и икономическия контекст на общностите, на групите в тях, неговата динамика и влияние върху взаимоотношенията с доминиращото етническо мнозинство; чувствителни към етноса и културата комуникация и подкрепа; разбиране за въздействието на расизма и дискриминацията върху положението дадените общности; разбиране за функцията и ролята на семейството, рода и общността като неформални системи на подкрепа; разбиране за приети в дадените етнически групи норми за ролята на

половете в семейството и общността; отчитане на влиянието на религията и свързаните с нея вяра и духовност. Това позволява да се създадат условия за съхраняване на етническата, културната и религиозната идентичност и за насърчаване на свързаността с общността като ресурс за подкрепа.

4.1.8. Чувствителна към културата социална работа

4.1.8.1. Същност и съдържателни аспекти на чувствителната към културата социална работа

Специфичната култура и начин на живот на отделните расови и етнически общности изискват от социалния работник при взаимодействието с клиенти от тях определено ниво на културна компетентност, което прави предоставянето на подкрепа и помощ на индивиди, семейства и групи съобразено с културата, качествено и ефективно. В Стандартите и индикаторите за културна компетентност в практиката на социалната работа на в САЩ се обръща внимание на динамичния характер на културата и необходимостта от включване в професионалната практика на „културно смирение“ (скромност) („cultural humility“), което се определя и като важен аспект за разгръщане и развитие на професионалната идентичност на социалния работник [61; 77]. Чувствителната към културата социална работа се фокусира върху концептуализирането и поставянето в обсега на професионалното внимание на културните променливи и повлияните от културата особености в поведението на клиента, като заедно с това се признава съществуването на различия, както в рамките на групата, към която принадлежи клиента, така и между него и социалния работник [57]. На основата на самоанализ, повишаване на информираността, уважение и партниране с клиента, съобразяване с важни за него аспекти на културата и културната му идентичност и учене от неговия опит той развива непрекъснато културната си чувствителност и компетентност и увеличава възможностите за ефективни взаимодействия в професионалната среда и в общността.

4.1.8.2. Чувствителна към културата социална работа с латиноамерикански имигранти и трансмигранти

В началото на ХХІ век е конструиран модел на социална работа с клиенти имигранти и трансмигранти от латиноамериканската култура, който има социалноконструктивистки характер и ключово място в него заемат въпросите за чувствителността към културата [42]. Той притежава структура с обединени в няколко групи компоненти, позволяващи да се направи оценка на клиентите на основата на социалната и икономическата ситуация, в която се намират, влиянието на социалната и имиграционната политика върху благосъстоянието и социалното им функциониране и специфични аспекти на културата на общността им. През същия период е създаден друг модел на чувствителната към културата на латиноамериканци социална работа, включващ компонентите: специфика на културата на етническата общност; въздействие на имиграцията и акултурацията; културна компетентност на социалния работник; чувствително към културата работно взаимоотношение [86]. Визираните модели на чувствителна към културата социалната работа с латиноамериканци позволяват да се формират общи концептуални и съдържателни страни, извеждащи на преден план антидискриминационната и антипотискащата им насоченост и значение за качеството и ефективността на дейността.

4.1.9. Чувствителна към мюсюлманската религия и култура социална работа

В сферата на социалната работа са ограничени изследванията за установяване на начина, по който религията и културата на мюсюлманите влияят върху осъществяваната с тях социална работа и какви трябва да бъдат концепцията и конструкцията на социална работа, чувствителна към тяхната култура и религия. Конструираният във връзка с това модел на чувствителна към мюсюлманската религия и култура социална работа се базира на характерни за исляма принципи и концепции: ислямът като опора за справяне с възникнали трудности и проблеми в живота и духовен източник, подпомагащ вярващите да бъдат по-гъвкави и адаптивни към динамичните промени, без да загубват своята идентичност; семейството като устойчива среда, основаваща се на ценностите единство, любов, хармония, спокойствие, състрадание и равенство при вярата в бог. Организационно-технологичната схема на модела включва етапите: преценка, реализирана чрез следните стъпки: пробуждане (qawmah), събиране на информация и консултиране (istisharah), размисъл (tafakkur);

планиране на намесата – молитви на клиента към бог да го насочи към верен път преди да е взел окончателно решение (istikharah), постигане на визия за действие (basirah), размисъл (tafakkur) да се разбере, че с решаването на проблема ще се придобият достойнства в духовен план и ще се постигне благополучие в настоящия и в другия живот, оказване на помощ от социалния работник за насочване към окончателно и твърдо решение ('azm) за реализиране на набеязаното; действие – реализиране на конкретни действия ('amal).

Чувствителните към етноса, утвърждаващите културната компетентност и обвързаните с „черните перспективи“ подходи са критикувани от позициите на структурната социална работа за неадекватна оценка на расизма и поставяне на акцент върху доминирането в социален и културен аспект, без да използват икономически и класов анализ. Те имат принос за утвърждаване на идеите за равенство на расовите и етническите групи, зачитане и използване на опита на цветнокожите хора и включването им в развитието на политиките и практиките в областта на социалната защита.

4.2. Антипотискаща социална работа

4.2.1. Обособяване, обосноваване и развитие на антипотискащата социална работа

Антипотискащата социална работа е обвързана с политиката и практиката на еманципиране и е ориентирана към предоставяне на помощ на клиентите да се справят с: ценности, становища, действия и културни предположения с потискаща и дискриминационна насоченост; структури на неравенство и потискане в организациите и по-широкото социално обкръжение; бариери на обезвряване и отчуждение, възпрепятстващи овластяването и самонасочването; доминиращи идеологии и други социални фактори, ограничаващи възможностите на хората и поддържащи съществуващото статукво; традиционни културни и социални практики, които независимо от заявените добри намерения, продуцират ефект на поддържане на неравенствата [93]. Условия за обособяване и развитие на антипотискащата социална работа в исторически аспект се създават през последните три десетилетия на XX век от: радикалната социална работа; структурната социална работа; феминистката социална работа; антирасистката социална работа. Обособяването и развитието на антипотискащата социална работа е свързано с редица дебати и противоречия, но днес в контекста на политиката за равни възможности в европейски и световен план тя постепенно се утвърждава като актуално направление, което е призвано да подпомага и да защитава правата на хората от различни уязвими и потискани и дискриминирани групи [74].

4.2.2. Същност и съдържание на антипотискащата социална работа

Антипотискащата социална работа в ценностен и дейностен аспект е ориентирана към подобряване на качеството на живот и постигане на благополучие за индивиди, групи и общности в степен, която благоприятства реализирането на социална справедливост. При антипотискащата социална работа се поставя акцент върху социалната диференциация и неравенствата на основата на факторите раса, етнос, пол, възраст, увреждане, сексуална ориентация и др. Те са вплетени по специфичен начин във властовите отношения, създавайки условия за формиране на отношения, в които едната страна е господстваща и потискаща, а другата – подчинена и потискана. Фокусирането върху визираните социални фактори и генерираните в резултат на въздействието и взаимодействието им явления и резултати води до обособяване на различни антипотискащи практики (работа с индивиди, групи и общности; радикална, феминистка и антирасистка социална работа с антипотискаща насоченост и др.). В началото на XXI век тази позиция се допълва с виждането за недостатъчност и ограниченост на съсредоточаването само върху социалната диференциация и дихотомното властово позициониране на субекти [28]. Конструирането и реализирането на антипотискащата социална работа са съобразени със система принципи, определящи качеството и ефективността им.

4.2.3. Антипотискаща социална работа с група

Антипотискащата социална работа с група се обособява се в края на XX век в резултат на противопоставяне на тенденцията на нарастващо потискане при работа със смесени групи [16]. Тя е конструирана върху следните концептуални положения: полът и расата или етносът на социалния работник и на членовете на групата, като генериращи потискане фактори, имат силно въздействие върху поведението и процеса на групова работа във властови, афективен, поведенчески и организа-

ционен аспект; групата за социална работа като социална микросреда отразява социалното, структурното и политическото положение, властовите отношения и тяхната динамика в по-широкото социално обкръжение и в обществото. В организационно-технологичен аспект се реализира посредством определени етапи и се характеризира със: създаване на условия и среда, противопоставящи се на потискането и благоприятстващи развитието на „култура на овластяването“; анализирани на потискащи практики от живота на членовете в контекста на по-широкото социално обкръжение, позволяващо да се създават условия за формиране на антипотискащи перспективи в индивидуален, групов, професионален, институционален и обществен аспект.

4.2.4. Оценяване в условията на антипотискаща социална работа

Оценяването при антипотискащата социална работа се ръководи в ценностен план от виждането за неизползване и неналагане от социалния работник на оценки, базиращи се на стереотипи за представителите на потискани групи, независимо от съществуването на различия между тях по определени признаци (напр., раса, етнос, пол, възраст, увреждане и др.). Реализирането на оценка с антипотискаща насоченост изисква от социалния работник да фокусира вниманието в определени насоки: диференциация на основата на признаци (напр., раса, етнос, пол, възраст, увреждане и др.); различия, свързани с други фактори от социално, културно и политическо естество; идентифициране на специфичните исторически и социални контексти на личностно и структурно ниво, при което се вземат предвид пресечните им точки, разглеждани в действителните условия на социалната история на клиента. В теорията и практиката на антипотискащата социална работа оценяването се основава в ценностен и технологичен план върху определени принципи [23], осигуряващи обективността в антипотискащ аспект. Принципът на рефлексивност и диалогичност е един от значимите и изисква от социалния работник да съобрази оценката с анализ на различията между него и клиента и с влиянието на личната и институционалната власт върху характера на работното взаимодействие.

4.2.5. Антипотискащо изследване

Изследването при антипотискаща социална работа е относително нова област и се свързва с ориентираната към действие стратегия (action-oriented strategy) и подходите на еманципиране при социологическите изследвания [64]. Базира се на концепцията за равни възможности за участие в обществения живот и е ориентирано към насърчаване на включването на хората от потискани групи в процеса на изследване, целящо те да усвояват знания и умения, позволяващи им да увеличат нивото на достъп и включване в социалния, икономическия и политическия живот и да постигнат по-голямо влияние върху функционирането и процеса на вземане на решения в организациите и институциите, в чиито условия действат. Изследването при антипотискащата социална работа в организационно-технологичен план включва определени компоненти: цел; популации; методология; околна среда на изследването; роля на участниците в изследването. Откроявайки се със своя включващ, центриран върху действието и еманципиращ характер, изследването при антипотискащата социална работа е ориентирано към придобиване на специфично знание за и от подложените на потискане хора и групи чрез активното им включване в изследователския процес и създаване на условия за диалогичност, критичност и фокусираност върху процеса и резултата. Като иновационен подход то е предизвикателство към традиционните изследвания в социалната работа.

4.3. Антидискриминационни и антипотискащи измерения на феминистката социална работа

4.3.1. Обособяване, обосноваване и развитие на антидискриминационна и антипотискаща перспектива във феминистката социална работа

В теорията и практиката на социалната работа през 80-те години на XX век се формира феминистко направление с открояваща се значима антидискриминационна и антипотискаща перспектива, в което се поставя акцент върху: активизиране на ресурсите на клиента и предоставяне на възможност за самоуправление и самоконтрол; използване на ценностите и принципите на егалитаризма; противопоставяне на патерналистичния модел на взаимодействие между клиент и социален работник и използване на алтернативни подходи; осъществяване на целенасочена и активна дейност за постигане на промяна в отношенията, процесите и структурите, генериращи социално и свързано

с пола неравенство. В съвременните условия еманципацията и упълномощаването с цел усилване и активизиране на потенциала и ресурсите на клиента са утвърдени във феминистки, антидискриминационен и антипотискащ аспект понятия и процеси в социалната работа и нейното антидискриминационно и антипотискащо направление. Постмодерните феминистки проекти задълбочават феминистките анализи и допринасят за формиране на концепции с активно отношение към антидискриминационната и антипотискащата перспектива: концепция за езика; концепция за властта; концепция за дискурса; концепция за различието; концепция за деконструирането; концепция за позиционирането; концепция за идентичността [41]. Феминистката социална работа с нейната антидискриминационна и антипотискаща перспектива се базира на принципите: равенство на хората, независимо от техния пол; поддържане на взаимоотношения с егалитарен характер; активно партниране с клиента; съобразяване с особеностите в половата социализация на клиента и с присъствието на полови стереотипи в поведението му [37].

4.3.2. Центрирана към жената социална работа с антидискриминационна и антипотискаща насоченост

Моделът на центрираната към жената социална работа не е експлицитно марксистки и е ориентиран към полово-специфичната феминистка работа (gender-specific feminist work), поставяща акцент върху утвърждаване на женствеността и съобразяване с опита на жената [56]. Той се противопоставя на доминиращите в обществото патриархални стереотипи за жената, от чиито позиции тя се възприема и оценява на основата на пола като съпруга, майка, обгрижваща, зависима и подчинена на мъжа. В тази насока от социалния работник се изисква: разбиране за въздействието на патриархалните стереотипи; фокусиране върху идентичността на жената и активна подкрепа за повишаване на самооценката и увереността ѝ в собствените сили и възможности; приемане и признаване на споделения опит от жената-клиент; отчитане на наличие и въздействие на властови дисбаланс и неравнопоставено третиране на жената в семейството, общността и институциите за социална работа, функциониращи в условията на патриархално общество и на провеждана от него социална политика. Подобен подход придава на центрираната към жената социална работа специфичен ракурс, при който на основата на феминистка солидарност, съпричастност и споделеност на проблемите и опита, социалният работник има възможност да разглежда ситуацията и проблема не само от позицията на клиента и да постигне по-висока степен на доверие и сътрудничество, но и в контекста на професионалната общност и обществото, придавайки им определени социалнополитически измерения. Центрираната към жената социална работа се реализира на равнища, характеризирани се със специфично съдържание и изисквания: подготовка; формулиране на принципи; използване на методи, които са релевантни на пола; свързване на клиентите с институции за социална работа, които са специализирани да отговорят адекватно на потребностите и проблемите на жената; увеличаване на ресурсите на жената; включване на жените в процеса на вземане на решение и на конструиране на политиката на институциите за социална работа; създаване на кодекс за феминистка практика.

4.3.3. Феминистка социална работа със семейство с антидискриминационна и антипотискаща насоченост

Съвременната феминистка социална работа със семейство се обособява в резултат на феминистки критики към доминиращата патриархална идеология за семейството като социална институция и към традиционната андроцентрична социална работа със семейство. Тя се формира като алтернатива на визираната идеология и свързаните с нея теория и практика и поставя акцент върху позициите за: задълбочено изследване на различията между жената и мъжа в семейството и на специфичните проблеми, с които те се сблъскват; функционирането на семейството на основата на принципа за социална справедливост; разглеждане на семейния живот в контекста на неговите политически измерения. Феминистката социална работа със семейство с антипотискащ и антидискриминационен компонент се базира на виждането за постигане на по-високо ниво на благополучие и по-висока степен на упълномощаване на жените в ролята на потребители на социални услуги и на социални работници и върху основата на солидарност и взаимно разбиране. Тя представлява специфична конструкция на помагача дейност и се характеризира с терапевтична насоченост и клинични

аспекти, повлияни от феминистката клинична социална работа. От позициите на феминистката социална работа със семейство се отправят критики към традиционната социална работа със семейство, според които в патриархалната по характер държава на благополучието тя представлява механизъм за контрол над жената в ролята на майка и полагаща неплатени грижи за деца и зависими членове на семейството и елемент от апарата за нейното потискане.

4.3.4. Чувствителна към пола социална работа с антидискриминационна и антипотискаща насоченост

Феминисткият критичен анализ на джендър аспекти на социалната политика е теоретико-методологическа основа на чувствителната към пола социалната работа [89]. Тя е създадена във връзка с потребност от предоставяне на помощ на значително нарастващия дял на дискриминирани и потискани на основата на пол клиенти и с необходимостта социалните работници успешно да идентифицират възникващи на индивидуално, организационно и структурно равнище неравенства в резултат на властови и ресурсни ограничения за представителите на даден пол. Чувствителна към пола социална работа се базира на определени феминистки принципи с открояна антидискриминационна и антипотискаща ориентация [37]. Един от специфичните сред тях е принципът на равнопоставеност на половете и непренебрегване на важноста на проблемите, с които се сблъскват мъжете. Той изисква при предоставяне на сензитивна към пола подкрепа за тях, социалните работници да се съобразяват с особености, свързани с: властови отношения и неравнопоставеност между половете; структурни проблеми; привилегированост на даден пол в контекста на доминиращата патриархалната организация на обществото; специфични аспекти на упражняването от мъжете насилие в семейството; необходимост от преопределяне на качеството мъжественост. Организационно-технологичната схема на чувствителната към пола социална работа е конструкция със значими антипотискащи и антидискриминационни измерения и част от компоненти ѝ са свързани с: отхвърляне на патриархалните стереотипи за пола на клиента; извеждане на преден план на равенството и справедливостта за половете; чувствителност към пола на клиента; рефлексивност; отхвърляне на йерархичността и директивността при взаимодействието с клиента.

4.3.5. Чувствителна към пола социална работа в областта на уврежданията

Базиращият се на понятията сексизъм и патриархат феминистки анализ на традиционни определения за увреждане разкрива, че почти всички автори разглеждат увреждането като неутрално спрямо пола и специфичната джендър природа на уврежданията остава неразкрита. Стереотипите и предразсъдъците за хората с увреждания изискват критично преосмисляне на традиционните теории и практики по отношение на сензитивност към пола и различия в опита и преживяванията [11]. Чувствителната към пола социална работа с хора с увреждания утвърждава егалитарните социални отношения и се стреми: да открие специфичните джендър аспекти в професионалните и социалните взаимодействия; да отстрани сексизма и свързаните с пола патриархални стереотипи от професионалната дейност и социалните отношения; да създава условия за преодоляване на влияещите върху живота на хората с увреждания структурни неравенства; да се бори за създаване на социални услуги и формиране на социални отношения, които са сензитивни към пола и съчетаващи се с него други признаци и фактори. Социалният работник, реализиращ чувствителна към пола подкрепа, утвърждава многообразието сред жените и мъжете с увреждания и разчитайки на качествата и силните им страни, ги ориентира към придобиване на компетентност за самоконтрол и водене на независим живот. Откроява необходимостта от създаване за жените с увреждания на подкрепящи среда и условия за себеизразяване на пола, за майчинство и грижовно родителство. Формирането и реализирането на чувствителна към пола социална работа в сферата на уврежданията представлява определяне на теория и технологична конструкция, характеризиращи се с хуманност, социална отговорност и ориентираност към ценностите на егалитаризма, недискриминацията и непотискането.

4.3.6. Профеминистка социална работа

Профеминистката социална работа се обявява против виждането за необосновано поставяне на мъжа в неизменната позиция на „онтологично заключен“ и „патриархално определен и зависим“. Тя извежда на преден план способността му да се променя и развива като усвоява феминистки идеи,

ценности и концепции и взема отговорно решение за приемане или отхвърляне на патриархата [26; 67]. Профеминистката социална работа с мъже е фокусирана към промяна във властовите отношения между мъжа и жената в семейството, групата, общността и обществото и към подпомагане на клиентите да преосмислят вижданията си за властта и произхода на проблемите и да анализират и оценяват убежденията си. Подкрепата се реализира за насърчаване на мъжа да развива по-широк репертоар от поведения и модели на мъжественост, които не са свързани с насилие, потискане, контрол и не са обектно ориентирани. Съобразявайки се с положението, че мъжете са толкова различни, колкото и жените, профеминистите фокусират върху изследване и анализиране на мъжествеността в нейния социалнополитически, исторически, икономически, културен и пр. контекст. Ангажирането на мъжете с процеса на промяна в личностен и социален аспект е важен момент от профеминистката социална работа, базиращ се на виждането за патриархата като еднакво потискащ и въздействащ в негативно върху живота на представителите на двата пола. В този контекст се акцентира върху притежавания от профеминисткото движение потенциал и необходимостта да работи за промяна на убежденията на мъжете и да насърчава и подпомага феминистките инициативи и борби.

4.4. Изводи от анализа на процесите и тенденциите на формиране и развитие на теоретико-приложни конструкции и направления в антидискриминационната и антипотискащата социална работа

Анализът на представените теории и практики на антидискриминационна и антипотискаща социална работа, свързан с конструирането и развитие им позволява да се представят обобщени изводи, отнасящи се до установено:

- теоретично концептуализиране и практическа реализация за посрещане на обществени и професионални потребности и търсене на ефективни пътища за справяне с проблеми на дискриминацията и потискането и подобряване на социалното функциониране, качеството на живот и благосъстоянието на дискриминирани и потискани на основата на отделни или съчетаващи се признаци общности от хора и техни членове;
- идеологическо и концептуално обосноваване, придаващо специфичен фокус на антидискриминационните и антипотискащите теоретико-приложни модели и допринасящо за: интерпретиране на дискриминацията и потискането, факторите за тяхното възникване и използване и възможностите за предотвратяването и преодоляването им; ориентиране към конкретни работни полета и дискриминирани и потискани групи клиенти; използване на определен технологичен инструментариум; търсене на възможности за промени в личностен, социален и политически план;
- недостатъчно открояване в преобладаващата част от анализирани теоретико-приложни модели на връзката им с провеждана антидискриминационна политика и отнасяща се до нея нормативна рамка в контекста на провеждана социална политика;
- постепенно утвърждаване на мястото на антидискриминационната и антипотискащата перспектива в теорията на социалната работа и диференцирането ѝ в относително самостоятелни теоретични и с отчетливо изразен приложен характер направления със специфична ориентация в зависимост от идеологическото и концептуалното обосноваване и спецификата на организационно-технологичната схема на включените в тях модели;
- осъществена емпирична проверка при част от теоретико-приложните конструкции на антидискриминационна и антипотискаща социална работа. Това предполага необходимост от: емпирично потвърждаване на значимостта и ефективността им, което да гарантира подходящо качество на резултата от реализираната намеса или подкрепа и помощ, възможност за прилагане по най-добър начин в практиката и включване в обучението на студентите като необходим и важен елемент; апробиране и усъвършенстване в съответствие с установени възможности за подобряване;
- нормативно утвърдено присъствие на учебно съдържание по антидискриминационната и антипотискащата социална работа в страни с опит и традиции в дадената област и представяне на отделни виждания за интегрирането му в образованието и обучението на социални работници. Това изисква приемане на обосновавана в социалнополитически, образователен и професионален план единна позиция на национално, регионално и международно ниво относно включване на антидиск-

римиационен и антипотискащ компонент в обучението на социални работници, допринасящ за изграждането на професионалната им компетентност.

Представените обобщени изводи позволяват да се обоснове потребността от конструиране на модел на формиране и развитие на антидискриминационно и антипотискащо теоретико-приложно направление и перспектива в социалната работа, позволяващ да се представи и използва цялостен цикъл на създаване на теоретични модели в разглежданата област с възможности за прилагането им в практиката и в образованието и обучението по социалната работа. Той се разглежда като съществена предпоставка и основа за изграждане на модел на антидискриминационно обучение по социална работа.

4.5. Модел на формиране и развитие на антидискриминационно и антипотискащо теоретико-приложно направление и перспектива в социалната работа

4.5.1. Същност и компоненти на модела на формиране и развитие на антидискриминационно и антипотискащо теоретико-приложно направление и перспектива в социалната работа

На основата на анализа на теоретико-приложни и перспективи направления на антидискриминационната и антипотискащата социална работа в идеологически, политически, концептуален, технологичен, методически и практически аспект е представен в обобщен вид модел, който разкрива нашата позиция за динамичния процес на тяхното създаване, развитие и прилагане в теорията, практиката и образованието и обучението по социална работа. Моделът на формиране и развитие на антидискриминационно и антипотискащо теоретико-приложно направление и перспектива в социалната работа включва следните основни компоненти:

1. Времеви (исторически), социален, икономически, политически, демографски и културен контекст и свързани с него процеси и тенденции.

2. Антидискриминационна политика.

3. Антидискриминационна и антипотискаща идеология.

4. Формиране на антидискриминационна и антипотискаща перспектива в теорията на социалната работа (теоретични конструкции) на основата на установени обществени и професионални потребности и на реализирана научноизследователска дейност.

5. Диференциация на антидискриминационната и антипотискащата перспектива в теорията на социалната работа на теоретични направления и теории.

6. Емпирична проверка на приложимостта в практиката на теориите на антидискриминационна и антипотискаща социална работа.

7. Апробиране на емпирично потвърдените теории на антидискриминационна и антипотискаща социална работа в практически условия и формиране на теоретико-приложни конструкции (първо ниво на прилагане в практиката).

8. Въвеждане при необходимост на промени (корекции и допълнения) и постигане на развитие на теоретико-приложните конструкции на антидискриминационна и антипотискаща социална работа с цел тяхното ефективно използване в практиката и в образованието по социални дейности.

9. Прилагане на усъвършенстваните теоретико-приложни конструкции на антидискриминационна и антипотискаща социална работа в практиката (второ ниво на прилагане в практиката).

10. Използване на емпирично потвърдени, апробирани в практиката и усъвършенствани теоретико-приложни конструкции на антидискриминационна и антипотискаща социална работа в образованието по социални дейности (трето ниво – използване в образованието по социална работа).

4.5.2. Приноси на модела на формиране и развитие на антидискриминационно и антипотискащо теоретико-приложно направление и перспектива в социалната работа

Анализът на структурата, концептуалната и технологичната специфика на модела на формиране и развитие на антидискриминационно и антипотискащо теоретико-приложно направление и перспектива в социалната работа и прилагането на създадените чрез него теоретико-приложни конструкции в практиката и образованието по социална работа позволява да се изведат основни моменти със значение на иновативни и научни приноси на национално, регионално и европейско ниво:

1. Моделът е създаден на основата на констатирани потребности в социален, политически, научен и професионален аспект и чрез представяне на процес и подход на обосновано интегриране на антидискриминационен и антипотискащ компонент в теорията, практиката и образованието по социална работа допринася за формиране на система с определени теоретични, практически и образователни измерения и значение.

2. В условията на модела чрез интегриране на антидискриминационен и антипотискащ компонент в съответствие с времевия, социалния, икономическия, политическия, демографския и културния контекст и неговата динамика и тенденции се осъществяват необходими за развитието на теорията, практиката и образованието по социалната работа промени и усъвършенстване на вече съществуващи и се конструират нови теоретико-приложни конструкции на антидискриминационна и антипотискаща социална работа.

3. Посредством структуроопределящия компонент „антидискриминационна политика“ на модела се формират антидискриминационни политически основи на социалната работа и на антидискриминационното и антипотискащото направление в нея. Те са с потенциал и възможности да допринасят за реализиране на защита от социални рискове, дискриминация и потискане по начин, характеризиращ се с ефективност и съответствие на потребностите и проблемите на дискриминирани и потискани ни индивиди, групи и общности.

4. Антидискриминационната и антипотискащата идеология във функцията на структуроопределящ компонент в модела създава условия за осмисляне на антидискриминационната и антипотискащата социална работа от позициите на различни идеологически доктрини и за нейното реализиране в определен от тях контекст. Това способства за реализиране по ефективен начин на нейните цели и задачи на микро-, мезо- и макрониво и за улесняване на политическото и идеологическото самоопределяне на социалните работници.

5. Диференциацията на антидискриминационната и антипотискащата перспектива в социалната работа на теоретични направления и теории и връзката с компонентите на модела осигурява възможност: формираните и аргументираните теоретични конструкции да се използват в образованието по социална работа за запознаване със създадени нови теории и модели на антидискриминационна и антипотискаща социална работа и с тенденции в развитието им; за постигане на подходящо съответствие между потребности на научни и професионални проблемни и работни полета и специфичните проблеми на дискриминирани и потискани индивиди, групи и общности.

6. При емпирична проверка на приложимостта на конструираните чрез модела теории от антидискриминационното и антипотискащото направление в социална работа в практиката се осигуряват емпирични доказателства и се реализира обективен критичен анализ, които позволяват да се представи аргументирано предложение за прилагане в практиката на социалната работа.

7. Апробирането в практически условия на получените емпирични доказателства теории на антидискриминационна и антипотискаща социална работа създава условия за формиране на теоретико-приложни конструкции, които могат да се използват в професионалната дейност. Успешността на апробирането, целенасочеността, организираността и качеството му се определят от: изведени изисквания към участващите субекти; критерии за качество и ефективност на апробирането.

8. Реализацията се в условията на модела цикличен процес на въвеждане на промени осигурява възможности за ефективно прилагане в практиката и в образованието на емпирично потвърдени, апробирани и с подходяща методическа форма теоретико-приложни конструкции на антидискриминационна и антипотискаща социална работа. Значение за процеса има рефлексивният компонент и постигнатото посредством него разбиране в ценностен, етичен и професионален аспект.

9. Прилагането в практиката на преминалите през определени етапи от модела усъвършенствани теоретико-приложни конструкции на антидискриминационна и антипотискаща социална работа се базира на процес, в който съществено значение и роля имат: рефлексията в дейностен, познавателен, ценностен, концептуален, политически, идеологически и технологичен аспект; динамичното взаимодействие между личен Аз и професионален Аз на социалния работник. В синтез те допринасят за успешно прилагане на усъвършенстваните теоретико-приложни конструкции в практиката.

10. Етапът на прилагане на достигнали определено ниво на систематична разработеност теоретико-приложни конструкции на антидискриминационна и антипотискаща социална работа в образованието по социални дейности разкрива реализацията на концепцията за взаимодействие между образование и обучение и професионална практиката в областта на социална работа и заедно с това представлява основа и преход към конструиране на модел на антидискриминационно обучение по социална работа.

11. Представянето и изучаването на антидискриминационното и антипотискащото направление в социална работа на етапа на прилагане в образованието и обучението по социални дейности, разкриващо съдържателна, целева, политическа, идеологическа, методическа, технологична и практико-приложна му специфика позволява студентите да се запознаят с основни и характерни моменти от формирането на перспективи, направления, модели, теории и практики на антидискриминационна и антипотискаща социална работа, с методическата им специфика и тенденции на развитие.

13. Изведена е ролята и значението на рефлексивността при използването на преминали всички етапи от модела антидискриминационни и антипотискащи теоретико-приложни конструкции в образованието и обучението по социална работа в определени направления.

14. Моделът създава условия за реализиране на системен подход към конструиране, представяне и усвояването на учебно съдържание с теоретична и практическа насоченост по антидискриминационна и антипотискаща социална работа в образованието и обучението по социални дейности. Формирана е основа за научно обосновано интегриране на антидискриминационен и антипотискащ компонент в теорията, практиката и образованието по социална работа. Подобен научно обоснован подход и модел не са представяни до момента у нас и в Югоизточна Европа.

15. Постигнати са приноси по отношение на използване на научно обоснован подход за интегриране на антидискриминационен и антипотискащ компонент в теорията, практиката и образованието по социална работа, като създадените условия служат като основа за конструиране на модел на антидискриминационно обучение по социална работа на следващия етап от изследването.

Представената аналитична информация за обособяването и развитието на модели и теории от антидискриминационно и антипотискащо направление в теорията и практиката на социалната работа и основните моменти за иновативни и научни приноси при конструирания модел извеждат необходимите доказателства за потвърждаване на теза 1.2.

Пета глава. Антидискриминационна и антипотискаща социална работа и съвременен модел на обучение на студентите в професионално направление „Социални дейности“

5.1. Антидискриминационно обучение по социална работа в професионално направление „Социални дейности“

5.1.1. *Необходимост от включване на антидискриминационен и антипотискащ компонент в образованието и обучението по социална работа*

Интересът към антидискриминационната и антипотискащата социална работа влияе съществено в съдържателен и технологичен план върху образованието по социални дейности на европейско и глобално ниво. Принос в тази насока имат западни страни с нормативно утвърдени инициативи и практики за интегриране на антидискриминационен и антипотискащ компонент в образованието и обучението по социална работа. В началото на XXI век това е подкрепено от Глобалните стандарти за образование и обучение по социална работа, в които е застъпено виждането за формиране и реализиране на социални и образователни политики и програми, които са ориентирани към насърчаване на хармонични, толерантни и недискриминиращи отношения в обществото [51]. Взираното определя актуалността и потребността от създаване и функциониране на образователна среда при подготовката на студентите по социална работа с фокус върху утвърждаване на многообразието, равнопоставеността, толерантността и недискриминацията, имащи важно значение за формирането им като специалисти. Откроява се потребност от конструиране на модел на антидискриминационно

обучение по социална работа. Моделът е апробиран в обучението на студенти в специалности от професионално направление „Социални дейности“ в Русенски университет „Ангел Кънчев“.

5.1.2. Национален антидискриминационен и антипотискащ образователен контекст

Незначителен е броят на университетите с акредитирано професионално направление „Социални дейности“ с включени в учебните планове дисциплини, тематично и съдържателно обвързани с антидискриминационна политика и антидискриминационна и антипотискаща социална работа. В съвременните условия съществува значителен потенциал за навлизането им в обучението, образованието и професионалната дейност не само на социалните работници, но и на други помагачи специалисти. Реализирането на действия в тази насока е с възможности да допринесе за постигане на по-високо качество на резултата от образованието и обучението в общ и в антидискриминационен и антипотискащ план, както и за пренос на образование и квалификация и сравнимост на резултатите от различни образователни системи в по-широк регионален и международен контекст в рамките на Европейския съюз и извън него.

5.2. Конструирание на модел на антидискриминационно обучение по социална работа в професионално направление „Социални дейности“

5.2.1. Същност на модела за антидискриминационно обучение по социална работа в професионално направление „Социални дейности“

Моделът на антидискриминационно обучение по социална работа на студентите по социални дейности е конструкция с теоретико-приложен характер, изпълняваща функция на организиране на професионалното мислене и дейност по системен и ефективен начин и в съответствие с целите, ценностите и принципите на социалната работа в общ и в антидискриминационен план. Педагогическият дизайн на модела се характеризира с прилагане на цялостен и рефлексивен подход на интегриране на антидискриминационен и антипотискащ теоретичен и практически компонент в учебни дисциплини от общия базов цикъл, учебни дисциплини (теоретични и практически) от цикъла по социална работа и в извънаудиторната клубна дейност. Конструираният модел на антидискриминационно обучение по социална работа е технологична структура, надграждаща модела на формиране и развитие на антидискриминационно и антипотискащо теоретико-приложно направление и перспектива в социалната работа и позволява да се формира научно и приложно обоснована система на интегриране на антидискриминационен и антипотискащ компонент в образованието и обучението по социална работа.

5.2.2. Структурни компоненти на модела на антидискриминационно обучение по социална работа в професионално направление „Социални дейности“

Моделът на антидискриминационно обучение по социална работа включва в структурата компоненти, които в съответствие с неговата функционална и технологична специфика се характеризират с взаимовръзка и взаимодействие:

1. Контекст и професионални, образователни и обществени потребности, пораждащи необходимост от включване на антидискриминационен и антипотискащ компонент в образованието по социална работа.

2. Учебен план на специалностите от професионално направление „Социални дейности“. Дисциплини по учебен план и свързани с тях форми на аудиторна и извънаудиторна заетост (теоретично и практическо обучение).

3. Учебни дисциплини от базовия цикъл, в съдържанието на които се включва антидискриминационен и антипотискащ компонент и усвояване на свързана с него информация.

4. Учебни дисциплини от цикъла по социална работа, в чието съдържание се интегрират емпирично потвърдени, апробирани и усъвършенствани антидискриминационни и антипотискащи теоретико-приложни конструкции по социална работа с достигнато ниво на готовност за използване в процеса на обучение. Учебните дисциплини от базовия цикъл и от цикъла по социална работа са в непосредствена връзка и взаимодействие, като усвоените знания в процеса на обучение по дисциплините по първия цикъл с включения антидискриминационен компонент изпълняват функцията на необходима основа, която се надгражда и развива със специфичното съдържание по социална рабо-

та в теоретичен и приложен аспект. Дисциплините по социалната работа, в чието съдържание се включват антидискриминационни теоретико-приложни конструкции по социална работа с достигнато ниво на готовност за прилагане в педагогически условия, заедно с визираната научна база, имат съществен принос за реализиране на качествено и ефективно теоретично и практическо обучение.

5. Клубни форми на извънаудиторна активност за утвърждаване на многообразие, равнопоставеност, толерантност и недискриминация и непотискане и за реализиране на взаимодействие с общността и нейни групи и представители, клиенти/потребители на социални услуги, социални работници, доставчици на социални услуги. Реализират се чрез Клуб на социалния работник и изпълняват важна функция в структурирането и реализирането на модела на антидискриминационно обучение по социална работа и те са обосновани от определени концептуални позиции. Съответстват в най-висока степен на включените концепции в разработката на Гордън Олпорт за „хипотеза за контакта“ и в теорията за междугруповия контакт, които са емпирично проверени и потвърдени [5; 99]. Това позволява да се постигне мултиплициращ ефект чрез съчетаването им с използваните структурирани в определена технологична последователност система от целенасочени дейности за усвояването в теоретичен и практически аспект на ценности, знания, умения, практически опит и провеждане на изследвания в областта на социалната работа и нейното антидискриминационно и антипотискащо направление за утвърждаване на многообразие, равнопоставеност, толерантност и недискриминация. Постига се значим ефект за справяне с негативни нагласи, стереотипи и предразсъдъци на явно и имплицитно ниво чрез когнитивен процес, при който впечатленията от взаимодействието между различните групи са повлияни във висока степен от атрибутите на членовете им. Част от постижения на новаторска образователна практика са представени на уебсайта на European Association of Schools of Social Work, в докладите на European Observatory of the Global Agenda for Social Work and Social development, 2016 и на International Federation of Social Workers.

5.2.3. Образователни, научни и иновативни приноси на модела на антидискриминационно обучение по социална работа в професионално направление „Социални дейности“

Конструираният модел на антидискриминационно теоретично и практическо обучение по социална работа на студентите в професионално направление „Социални дейности“ представя едни от възможните образователни, научни и иновативни приноси на национално, регионално и европейско ниво чрез следните основни моменти:

1. Моделът функционира като технологична среда, характеризираща се със съответствие с актуални потребности и формирана на тяхна основа концепция за реализиране на антидискриминационно обучение по социална работа с фокус върху: повишаване на качеството и ефективността на образованието и обучението по социална работа и на дейностите за защита от дискриминация и потискане; утвърждаване на многообразието, толерантността, равнопоставеността, недискриминацията и непотискането; постигане на образователен, професионален и социален ефект и формиране на компетентни в общ и в антидискриминационен аспект специалисти; интегриране на ценности, теория, практика и изследвания в специфично и важно за съвременната социална работа направление; съобразяване с национални, европейски и на международно ниво антидискриминационни политики и практики, допринасящи за постигане на високо ниво на съответствие.

2. Моделът определя присъстващи в Глобалните стандарти за образование и обучение по социална работа позиции относно актуалност и необходимост от: конструиране и реализиране на образователни политики и програми, ориентирани към обучение, включващо перспективи модели, теории и технологии на антидискриминационна и антипотискаща социална работа, допринасящи за постигане на промени и подходящо ниво на качество и ефективност; периодичен критичен преглед на университетските учебни планове и програми по социална работа и усъвършенстването и развитието им чрез интегриране на съдържание с антидискриминационен и антипотискащ компонент с принос за реализиране на качествено теоретично и практическо обучение на студентите.

3. Посредством конструирания модел се създава и функционира научно обоснована и характеризираща се с чувствителност към различията антидискриминационна и антипотискаща инфор-

мационна и образователна, допринасяща за реализиране на качествено и ефективно обучение, ориентирано към утвърждаване на значимостта на многообразието, равнопоставеността, толерантността и недискриминацията във функцията им на важни ценности, образователни и технологични компоненти за формирането им като компетентни специалисти по социална работа.

4. Открояващите се интердисциплинарност и интегративност на модела разширяват обхвата и значението му в образователен, професионален и социален аспект чрез възможности за прилагане, съобразно спецификата на образованието и обучението в професионални направления, подготвящи помагачи специалисти (напр., здравни грижи, обществено здраве, педагогика и др.).

5. Като технологична конструкция моделът създава условия за организиране на мисленето, познавателната и практическата дейност на студентите по системен и ефективен начин, което позволява да се приложи холистичен и рефлексивен подход на интегриране на антидискриминационен и антипотискащ компонент в учебното съдържание по социалната работа.

6. Моделът е с педагогически дизайн, чрез който се формират среда и условия за: организиране, планиране, хронологична и технологична последователност на представяне на учебно съдържание с антидискриминационна и антипотискаща ориентация и преподаването му по структуриран и съобразен със спецификата му начин; активното участие в неформални взаимодействия в различни интерперсонални системи при извънаудиторни клубни форми на активност, допринасящо за разширяване на възможностите за обучението и постигане на съответствие с европейски и глобални стандарти за образование и обучение по социална работа; рефлексивен характер на отношението между теоретично и практическо обучение с антидискриминационен и антипотискащ компонент.

7. При функционирането на модела се създават среда и условия усвоените ценности, знания, умения и придобитият чрез рефлексия и изследвания опит в областта на антидискриминационната и антипотискащата социална работа да се надграждат, усъвършенстват и развиват в специфични проблемни и работни полета на основата на системен подход.

8. Важен компонент в структурата на модела, допринасящ за устойчивото функциониране и успешната му реализация, е практическото обучение по социална работа с антидискриминационна и антипотискаща ориентация. Той има значим принос за формиране не само на обща, но и на културна компетентност и сензитивност към различия, преодоляване на стереотипи и предразсъдъци и предоставяне на подкрепа за справяне с предизвикателства на дискриминацията и потискането.

9. Клубните форми на извънаудиторна активност предоставят възможност за: интегративно единство на усвояваните ценности, знания, умения, практически опит и изследвания; създаване на платформа със специфични социални, образователни и антидискриминационни и антипотискащи аспекти, улесняващи и насърчаващи формалното и неформалното учене, развитието, професионалната и социалната ангажираност, научноизследователската дейност и творчеството на студентите; утвърждаване на ценността на многообразието, равнопоставеността, толерантността, недискриминацията и непотискането.

10. В съответствие със концептуалната, съдържателната и технологичната си специфика конструираният модел и моделът на формиране и развитие на антидискриминационното и антипотискащото теоретико-приложно направление и перспектива в социалната работа формират система на интегриране на антидискриминационен и антипотискащ компонент в образованието и обучението по социална работа, което определя тяхната иновативност, научен и приложен принос.

5.3. Емпирично изследване за установяване на формираните в условията на модела на антидискриминационно обучение по социална работа нагласи на студентите в професионално направление „Социални дейности“ към хора с различен етнически произход и с увреждания и към създаване и функциониране на подходящ етнически климат и на недискриминираща и непотискаща на основата на етнически произход и на увреждане образователна и информационна среда

5.3.1. Концептуално обосноваване на емпиричното изследване

Концептуалното обосноваване на емпиричното изследване се осъществява на основата на: резултатите от анализа на актуалното състояние на антидискриминационната политика на Европейс-

кия съюз в определени области; установените негативни тенденции при възприятията и нагласите към дискриминация в обществото и към политики и практики на защита в няколко рискови области; откритието на регионално, европейско и на глобално ниво тенденции на развитие на образованието по социална работа по отношение на интегриране на антидискриминационен и антипотискащ компонент и създаване на ценяща многообразието, толерантността, недискриминацията и непотискането образователна среда; относително високо представителство на студенти от малцинствени етнически групи в актуалната демографска ситуация; увеличаване на дела на студенти с увреждания и необходимост от постигане на определено ниво на достъпност на висшето образование чрез използване на модел с антидискриминационна и антипотискаща насоченост. В обсега на образователните, професионалните и обществените проблеми се откроява неотложната необходимост от създаване на образователна среда с подчертан антидискриминационен и антипотискащ контекст и микроклимат. Без да пренебрегваме значението на нагласите за дискриминация и на дискриминацията и потискането по други признаци, в изследването се фокусираме върху възможностите на създадения модел за преодоляване на нагласи за дискриминация и потискане по признаците „етнически произход“ и „увреждане“, тъй като те представляват едни от съществените фактори с потенциал за въздействие върху качеството на обучението и професионалната дейност в областта на социалните дейности. Това позволява реализирането на антидискриминационно обучение на студентите да се разглежда в по-широк образователен и социален контекст, допринасящ за формиране на компетентни социални работници.

5.3.2. Предмет и обект на емпиричното изследване

Предмет на изследването – актуалното състояние, динамиката и тенденциите в нагласите на студентите в специалностите от професионално направление „Социални дейности“ към хора с различен етнически произход и с увреждания и по отношение на създаване и функциониране в процеса на подготовката им на подходящ етнически климат, толерантна, недискриминираща и непотискаща спрямо етнически произход и увреждане образователна и информационна среда, които се формират и развиват в условията на прилагане на иновативен модел на антидискриминационно обучение по социална работа.

Обект на изследването – формираните у студенти нагласи към хора с различен етнически произход и с увреждания и към създаване и функциониране на подходящ етнически климат и на недискриминираща и непотискаща на основата на етнически произход и на увреждане образователна и информационна среда в резултат на прилагания модел на антидискриминационно обучение по социална работа.

5.3.3. Цел и основни задачи на емпиричното изследване

Целта на изследването е да се установи резултатът от прилагането на иновативен модел на антидискриминационно обучение по социална работа при подготовката на студенти от специалностите в професионално направление „Социални дейности“ по отношение на актуално състояние, динамика и тенденции на формираните у тях нагласи към хора с различен етнически произход и с увреждания и към създаване и функциониране на благоприятни в антидискриминационен и антипотискащ аспект образователна и информационна среда и климат, които се открояват със сензитивност към различията, допринасят за разглеждането им като част от многообразието в обществото и способстват за утвърждаването на ценността на равнопоставеността, толерантността, недискриминацията и непотискането в контекста на дейностите и взаимодействията във формални и неформални интерперсонални и социални системи.

Основни задачи на изследването:

1. Установяване на актуалното състояние, динамиката и тенденциите при формираните в резултат на прилагането на модела на антидискриминационно обучение по социална работа нагласи у студентите от специалностите в професионално направление „Социални дейности“ към политики и образователни практики на ниво факултет по отношение на приемане и зачитане на етническо и културно многообразие, толерантност, недискриминация и непотискане в определени направления.

2. Установяване на актуално състояние, динамиката и тенденциите при формираните в резултат на прилагането на модела на антидискриминационно обучение по социална работа нагласи у студентите от специалностите в професионално направление „Социални дейности“ към свързани с теоретичното и практическото им обучение дейности и взаимодействия на ниво специалност и в различни интерперсонални системи по отношение на приемане и зачитане на етническо и културно многообразие, толерантност, недискриминиране и непотискане в определени направления.

3. Установяване на актуално състояние, динамиката и тенденциите при формираните в резултат на прилагане на модела на антидискриминационно обучение по социална работа нагласи у студентите от професионално направление „Социални дейности“ към хора с увреждания по отношение на приемането им като част от многообразието в обществото и към създаване и функциониране на недискриминираща и непотискаща на основата на увреждане образователна и информационна среда в определени направления.

4. Извеждане на резултатите от емпиричното изследване във връзка с формираните у студентите позитивни нагласи към хора с различен етнически произход и с увреждания и към създаване и функциониране на подходящ етнически климат и на недискриминираща и непотискаща на основата на етнически произход и на увреждане образователна и информационна среда и сравняването им с резултатите от проведеното изследване за възприятия и нагласи за дискриминация в рамките на Европейския съюз и на национално ниво по признаците „раса или етнически произход“ и „увреждане“.

5.3.4. Хипотеза на емпиричното изследване

Прилагането на конструиран иновативен модел на антидискриминационно обучение по социална работа с определена концептуална, съдържателна и технологична специфика при подготовката на студенти в специалности от професионално направление „Социални дейности“ води до формиране във висока степен на позитивни нагласи към хора с различен етнически произход и с увреждания и към създаване и функциониране на подходящ етнически климат, недискриминираща и непотискаща на основата на етнически произход и увреждане образователна среда и допринася за извеждане и утвърждаване на ценността на многообразието, равнопоставеността, толерантността и недискриминацията като едни от базовите ценности, образователни и технологични компоненти за професионалното формиране и развитие на обучаващите се и практикуващите социални работници.

5.3.5. Организация, методология и методи на емпиричното изследване

1. Организацията на емпиричното изследване включва обособяване на:

- етап на планиране и създаване на организация за провеждане на емпиричното изследване – разработване на концепция и създаване на подходяща програма; организация на емпиричния анализ, избор и оформяне на подходящ инструментариум; поставяне на инструментариума в онлайн услугата Google Drive и вграждане на връзка с електронните форми на инструментите в уебсайта на професионалното направление; подготовка на създадените информационни масиви за обработка чрез статистически софтуер и за нуждите на количествен и качествен анализ; избор статистически софтуерен пакет IBM SPSS Statistics Version 20.0;

- етап на провеждане на емпиричното изследване. Реализацията на изследването е в периода 2013 – 2015 година и се изразява във включване на студентите от специалностите от професионално направление „Социални дейности“ в система от дейности и взаимодействия в различни интерперсонални системи, разглеждани в контекста на концептуалната и организационно-технологичната специфика на модела на антидискриминационно обучение;

- заключителен етап на емпиричното изследване. Състои се в представяне на резултатите от изследването на основата на статистически, количествен и качествен анализ на емпиричните данни от изследването в контекста на приетата цел и основни задачи и съотнасянето им към потвърждаване на приетата хипотеза. На основата на направените изводи се открояват: ролята на собствената научна постановка; научните приноси на изследването.

2. Формиране на извадка

Поради спецификата изследването е направен целенасочен избор на извадка, базиращ се на добро познаване на генералната съвкупност и на характерните за извадката елементи. Изследването се реализира в условията на функциониращ модел на антидискриминационно обучение в периода 2013 – 2015 година при студентите от специалностите в ОКС „бакалавър“ и „магистър“ на професионално направление „Социални дейности“ в Русенски университет с общ брой за визирания период от 130 студенти, от които 90 са членове на Клуб на социалния работник.

3. Методи за събиране и анализ на информация

А. За изследването за установяване на нагласите към хора с различен етнически произход и към създаване и функциониране на благоприятен етнически климат в образователната среда се използва модифициран и адаптиран към местните условия вариант на Въпросник за изследване на етническия климат при подготовката на студенти по социална работа, разработен на основата на Въпросник за расовия климат в училищата по социална работа (Racial Climate Inventory – RCI).

Б. За установяване на нагласите на студентите от специалностите в професионално направление „Социални дейности“ към хора с увреждания и към създаване и функциониране на благоприятна в антидискриминационен и антипотискащ аспект образователна и информационна среда се използва Скала за изследване на нагласи към хора с увреждания. Тя е модифициран и адаптиран към местните условия инструмент, конструиран на основата на Скала за нагласи към лица с увреждания (Scale of Attitudes Toward Disabled Persons).

5.3.6. Критерии и показатели на емпиричното изследване

Емпиричното изследване се базира на система от критерии и показатели с определена степен на обобщеност и в съответствие с обособените в инструментите за изследване субскали, нива и области. Това предоставя възможност за установяване на съответствие между получените резултати и приетите статистически, количествени и качествени измерители.

5.4. Резултати от статистическия анализ на данни от емпиричното изследване за установяване на нагласите на студентите към хора с различен етнически произход и към създаване и функциониране на подходящ етнически климат и на недискриминираща и непотискаща на основата на етнически произход образователна среда

5.4.1. Резултати от статистическия анализ на емпирични данни от субскала „Факултет“ и субскала „Студент“

Статистическият анализ на емпирични данни по нива от субскала „Факултет“ и от субскала „Студент“ разкрива, че при прилагането на модела на антидискриминационно обучение по социална работа могат да се представят следните резултати:

- установена е статистически значима разлика на средноаритметичната стойност на обобщените оценки по нива, която разкрива, че за нивата от субскала „Факултет“ и от субскала „Студент“ средната стойност се различава статистически достоверно от стойност 3 ($p < 0,001$) при използвано ниво на значимост $\alpha=0,05$, като това се потвърждава от стойностите на нивото на значимост p ;
- констатирана е при нивата на субскала „Факултет“ и при субскала „Студент“ положителна разлика между всички средни стойности и стойност 3 (Test Value = 3), което разкрива разпределение на отговорите на респондентите преимуществено в утвърждаваща лява част на скалата на въпросника и подходящо ниво на категоричност на изразените мнения и на съгласие с твърденията относно позитивни нагласи;
- стойностите на представящите централната тенденция статистически величини (средна аритметична, медиана, мода) в субскала „Факултет“ разкриват, че съществен дял от отговорите на респондентите на въпросите от включените в нея четири нива са оценени със стойности над неутралната позиция в скалата на въпросника, разположени са устойчиво в нейната утвърждаваща лява част, изразяват високо ниво на съгласие и категоричност на твърденията, отнасящи се до позитивни нагласи в направленията и включените в тях елементи. Позитивната тенденция като цяло за нивата и субскалата се запазва и е устойчива;

- стойностите на представящите централната тенденция статистически величини (средна аритметична, медиана, мода) в субскала „Студент“ разкриват, че значим дял от отговорите на респондентите на въпросите от обособените в нея пет нива са оценени със стойности над неутралната точка в скалата на въпросника, позиционирани са преимуществено в утвърждаваща лява част, изразяват високо ниво на съгласие и категоричност на твърденията, представящи позитивни нагласи в направленията и включените в тях елементи. Потвърждава се устойчивото позициониране на преобладаващата част от отговорите на участващите в изследването във визириания сектор на скалата на въпросника, свързана с изразяването на позитивни нагласи;

- стандартното отклонение (Std. Deviation) за нивата в субскала „Факултет“ и в субскала „Студент“ е със стойности, които разкриват вероятно разпределение на отговорите на респондентите над неутралната позиция в скалата на въпросника и в нейната утвърждаваща лява част, свързана с позитивни нагласи. Това позволява да се изведе твърдение за категоричност на изразяването съгласие със свързани с позитивни нагласи твърдения, включени във въпросите от отделните нива в двете субскали от въпросника;

- стойностите на персентилите (P_{25} ; P_{50} и P_{75}) за всички нива от субскала „Факултет“ и от субскала „Студент“ са над неутралната позиция в скалата на въпросника и се характеризират със следното разполагане, което позволява да се твърди, че съществуват достатъчно статистически аргументи за открояване на тенденция на позициониране на отговорите на респондентите над неутралната и преимуществено в утвърждаващата лява част на скалата на въпросника, а също така и за наличие на високо равнище на съгласие и категоричност на изразените твърденията, свързани с позитивни нагласи в отделните нива и включените в тях елементи;

- при всички нива в субскала „Факултет“ и в субскала „Студент“ е установено разпределение на стойностите с изтеглен ляв полигон и със стойности на отрицателния коефициент на асиметрия (Sk), които в съответствие с вида на разпределението и с разполагането на твърденията в отговорите на респондентите в скалата на въпросника дават основание да се констатира, че са налице достатъчно статистически аргументи за отбелязване на тенденция на позициониране на преобладаващата част от тях в нейния ляв утвърждаващ сектор, изразяващ позитивно ориентирани нагласи. В общ план се откроява устойчиво съсредоточаване на свързаните с позитивни нагласи твърдения в утвърждаващата лява част на скалата на въпросника;

- при всички нива на субскала „Факултет“ и на субскала „Студент“ изчислените стойности на доверителния интервал на средната аритметична (Confidence Interval for Mean) позволяват с 95% вероятност да се твърди, че популационните средни оценки на избраните твърдения по отношение на изразяване на нагласи с позитивна насоченост ще бъдат в интервала на числови стойности над неутралната позиция и преимуществено разполагане в утвърждаващата лява част на скалата на въпросника. Констатираните интервали на доверителност потвърждават тенденцията на преимуществено разполагане на свързаните с позитивни нагласи твърдения в отговорите на респондентите над неутралната и в утвърждаващата лява част на скалата на въпросника, както и на изразена категоричност на направения избор и на съгласие със съдържателната и ценностната им ориентация в позитивен аспект.

Статистическият анализ и оценка по нива в субскала „Факултет“ и в субскала „Студент“ води до констатиране на статистически значими доказателства за наличието на необходимите позитивни нагласи на студентите към създаване и функциониране на подходящ етнически климат и на недискриминираща и непотискаща на основата на етнически произход образователна и информационна среда на ниво факултет и на ниво специалности в професионално направление „Социални дейности“ в контекста на прилагания модел на антидискриминационно обучение по социална работа.

5.4.2. Резултати от статистическия анализ на емпирични данни в зависимост от показателите „принадлежност пол“ и „идентифициране с етническа общност“

1. Резултати от статистическия анализ на емпирични данни по нива от субскала „Факултет“ в зависимост от показателите „принадлежност пол“ и „идентифициране с етническа общност“

Реализираният статистически анализ на емпирични данни по нива от субскала „Факултет“ разкрива, че при прилагането модела на антидискриминационно обучение по социална работа могат да се изведат следните резултати:

- не са установени статистически значими разлики между сравняваните извадки на респондентите от мъжки пол и от женски пол по показател „принадлежност към пол“, свързани с изразено мнение относно нагласи към хора с различен етнически произход и към създаван и функциониращ етнически климат в образователна среда в субскала „Факултет“ при първо, второ и четвърто ниво;

- констатирана е статистически значима разлика между двете извадки на респондентите от мъжки пол и от женски пол по показател „принадлежност към пол“, свързани с изразено мнение относно нагласи към хора с различен етнически произход и към създаван и функциониращ етнически климат в образователна среда при трето ниво в субскала „Факултет“, което позволява да се открие по-силната изразеност на определени нагласи на респондентите от женски пол, в сравнение с тези от мъжки пол, във връзка с ниво на информираност по въпроси на етническото и културното многообразие, проблеми на стереотипизирането и дискриминацията на студенти от доминирани етнически групи и създаването на приобщаваща образователна среда и атмосфера;

- не са установени статистически значими разлики между сравняваните извадки на идентифициращите се с българска и с турска етническа общност респонденти по показател „идентифициране с етническа общност“, свързани с изразено мнение относно нагласи към хора с различен етнически произход и към създаван и функциониращ етнически климат в образователна среда в субскала „Факултет“ и включените в нея четири нива с прилежащите им направления;

- констатирани са при респондентите от женски пол, в сравнение с респондентите от мъжки пол, по-високи и разположени в по-тесен интервал средни рангове за всички нива от субскала „Факултет“, което позволява да се направи обобщаващо предположение за ефект на въздействие, отнасящ се до по-силно и категорично изразено съгласие на респондентите от женски пол с твърденията във въпроси от изследователския инструмент, свързани с определени нагласи към хора с различен етнически произход и към създаване на и функциониране на благоприятен етнически климат в образователна среда. При респондентите от мъжки пол средният ранг за отделните нива на субскалата е по-нисък и е разпределен в по-широк интервал, което позволява да се изведе предположение за сравнително по-слабо и с по-ниска степен на съгласие и изразено мнение и за известни колебания при определяне на позиция;

- установени са при идентифициращите се с българската етническа общност респондентите, в сравнение с тези от турската етническа общност, по-високи и позиционирани в по-тесен интервал средни рангове в три от нивата на субскала „Факултет“, като това създава основа да се направи обобщаващо предположение за ефект на въздействие, отнасящ се до по-силно и категорично изразено съгласие на идентифициращите се с българската етническа общност респонденти с преобладаващата част от твърденията във въпроси от изследователския инструмент във връзка с определени нагласи към хора с различен етнически произход и към създаване и функциониране на благоприятен етнически климат в образователна среда. При респондентите от турската етническа общност само в едно от нивата е установен среден ранг, който е по-висок от този на другата група, докато в останалите нива той е сравнително по-нисък и е разположен в по-широк интервал. На тази основа е възможно да се направи предположение за сравнително по-слабо изразено и с по-ниска степен на съгласие мнение по въпроси за определени нагласи, както и за наличие на колебания при избора му.

2. Резултати от статистическия анализ на емпирични данни по нива от субскала „Студент“ в зависимост от показателите „принадлежност пол“ и „идентифициране с етническа общност“

Статистическият анализ на емпирични данни по нива от субскала „Студент“ разкрива, че при прилагането модела на антидискриминационно обучение по социална работа могат да се изведат следните резултати:

- няма констатирани статистически значими разлики между сравняваните извадки по показателите „принадлежност към пол“ и „идентифициране с етническа общност“, свързани с изразено мнение относно нагласи на респондентите от мъжки пол и от женски пол и от идентифициращите се с българска и с турска етническа общност към хора с различен етнически произход и към създаван и функциониращ етнически климат в образователна среда в субскала „Студент“ при всички пет нива в направлението;

- установени са при респондентите от женски пол в четири нива на субскалата по-високи и разпределени в по-тесен интервал средни рангове, докато при респондентите от мъжки пол средният ранг е по-висок само в едно ниво и се характеризира с разполагане в по-широк интервал за всички нива от субскалата. Това позволява да се направи обобщаващо предположение за ефект на въздействие, отнасящ се до по-силно и категорично изразено съгласие с твърденията във въпроси от изследователския инструмент, свързани с определени нагласи на респондентите от женски пол към хора с различен етнически произход и към създаване и функциониране на благоприятен етнически климат в образователна среда. Статистическите резултати от дадената субскала потвърждават тези от субскала „Факултет“. Това позволява да се представи предположение за очертаваща се тенденция на ниво „факултет“ и на ниво „студенти“, разкриваща многоаспектност на ефекта на въздействие на модела и влияние на психологически особености на определени от пола роли и нагласи в общ план и при обучаващите се в помагачи професии, включително и социална работа;

- констатирани са при идентифициращите се с българската етническа общност респондентите, в сравнение с тези от турската етническа общност, по-високи и позиционирани в по-тесен интервал средни рангове в четири от пет нива в субскалата. При респондентите от втората група средният ранг е по-висок само в пето ниво и се отличава с разполагане в по-широк интервал за всички нива в субскалата. Визираното дава основание да се направи обобщаващо предположение за ефект на въздействие, отнасящ се до по-силно и категорично изразено съгласие на идентифициращите се с българската етническа общност респонденти с преобладаващата част от твърденията във въпроси от изследователския инструмент. Имайки предвид представените по-ниски средни рангове и разпределението на стойностите им в по-широк интервал при идентифициращи се с турската етническа общност, можем да направим предположение за сравнително по-слабо и с по-ниска степен на съгласие изразено мнение по свързани с определени нагласи въпроси и за наличие на колебания при определянето му. Представените основни резултати в субскала „Студент“ потвърждават тези от субскала „Факултет“. Това позволява да се представи предположение за очертаваща се тенденция на ниво „факултет“ и ниво „студенти“, разкриваща относително общ стремеж при представителите на доминираната и доминиращата етническа общност и към създаване на позитивно ориентирана, включваща, недискриминираща и непотискаща в етнически аспект образователна среда и климат, ценящи многообразието, равнопоставеността и толерантността.

5.4.3. Резултати от статистическия анализ на емпиричните данни от допълнителен въпрос 1 и допълнителен въпрос 2

Статистическият анализ на емпирични данни от допълнителните въпроси позволява да се изведат следните резултати:

- представящите централната тенденция статистически величини в двата допълнителни въпроса разкриват, че значителен дял от отговорите на респондентите са оценени със стойности над неутралната позиция в скалата на изследователския инструмент, разположени са устойчиво в нейната утвърждаваща лява част, изразяват високо ниво на съгласие и категоричност на твърденията, отнасящи се до позитивни нагласи. Представената статистическа информация предоставя основания да се твърди, че съществува: устойчива позитивната тенденция по отношение на нагласите на респондентите към очаквани резултати от дейностите по модела и към придобиването на културна

компетентност в неговите условия; високо ниво на категоричност и съгласие на респондентите с включените в отговорите на двата допълнителни въпроса твърдения за определени нагласи;

- стандартното отклонение (Std. Deviation) при допълнителните въпроси е със стойности, които разкриват вероятност за разпределение на отговорите на респондентите значително над неутралната позиция в скалата на въпросника и преобладаващо и устойчиво в нейния утвърждаващ лява сектор, свързан с позитивни нагласи;

- стойностите на персентилите (P_{25} ; P_{50} и P_{75}) за двата допълнителни въпроса са над неутралната позиция в скалата и се характеризират с разпределение, позволяващо да се представи твърдение за тенденция на висока степен на съгласие и категоричност на изразените твърдения за позитивни нагласи в двата допълнителни въпроса;

- при допълнителните въпроса от изследователския инструмент е установено разпределение на стойностите с изтеглен ляв полигон, като то е по-силно открито при втори допълнителен въпрос. Стойностите на отрицателния коефициент на асиметрия (Sk), заедно с вида на разпределението на твърденията на респондентите в скалата, разкриват изразени нагласи с позитивна насоченост;

- изчислените стойности на доверителния интервал на средната аритметична (Confidence Interval for Mean) при двата допълнителни въпроса позволява с 95% вероятност да се твърди, че популационните средни оценки на избраните твърдения за нагласи с позитивна насоченост ще бъдат с преобладаващо и устойчиво разполагане в утвърждаващата лява част на скалата на въпросника. Потвърждава се тенденция изразени позитивни нагласи.

5.5. Резултати от статистическия анализ на данни от емпиричното изследване за установяване на нагласите на студентите към хора с увреждания и към създаване и функциониране на благоприятна в антидискриминационен и антипотискащ аспект образователна и информационна среда

5.5.1. Резултати от статистическия анализ на емпирични данни от Скала за изследване на нагласи към хора с увреждания

Статистическият анализ на емпирични данни по области от Скала за нагласи към хора с увреждания позволява да се изведат следните резултати:

- установена е статистически значима разлика на средноаритметичната стойност на обобщените оценки по области, която разкрива, че за всяка от тях средната стойност се различава статистически достоверно от стойност 3 ($p < 0,001$) при използвано ниво на значимост $\alpha=0,05$, като това се потвърждава от стойностите на нивото на значимост p ;

- положителна разлика между всички средни стойности и стойност 3 (Test Value = 3) е констатирана при всички области, което разкрива разполагане на отговорите на респондентите преимуществено в утвърждаваща лява част на скалата на изследователския инструмент и високо ниво на категоричност на изразените мнения и на съгласие с твърденията за позитивни нагласи;

- стойностите на представящите централната тенденция статистически величини (средна аритметична, медиана, мода) в шестте области разкриват, че преобладаващ дял от отговорите на респондентите на въпросите са оценени със стойности над неутралната позиция в скалата на изследователския инструмент, разположени са устойчиво и основно в нейната утвърждаваща лява част, изразяват високо ниво на категоричност и съгласие с твърдения, отнасящи се до позитивни нагласи във включените в областите елементи. Констатирана е обща позитивната тенденция на изразените нагласи;

- високите числови стойности на статистически величини на средната аритметична, медианата и модата и установената минималната разлика между тях във всяка една от шестте области позволяват да се открие предположение за тенденция на разпределението им в по-тесен интервал, представляващо индикатор за: съсредоточаване на преобладаващата част от отговорите на респондентите в позиции от утвърждаващата част на скалата на изследователския инструмент, свързани с изразяване на позитивни нагласи; високо ниво на категоричност и съгласие на отговорите на респондентите с твърдения, отнасящи се до позитивни нагласи;

- стандартното отклонение (Std. Deviation) за всички области е със стойности, които разкриват вероятно разпределение на отговорите на респондентите в утвърждаваща лява част на скалата, свързана с позитивни нагласи. Възможно е да се представи твърдение за високо ниво на изразени категоричност и съгласие с твърдения, свързани с позитивни нагласи;

- стойностите на перцентилите P_{25} , P_{50} и P_{75} за всички области са над неутралната позиция в скалата на изследователския инструмент и се характеризират с разполагане в диапазона на числови стойности преимуществено в утвърждаващата лява част на скалата на инструмента до горната ѝ граница. Изведени са достатъчно статистически аргументи за открояване на позитивна тенденция;

- при всички нива на изследователския инструмент е установено разпределение на стойностите с изтеглен ляв полигон и със стойности на отрицателния коефициент на асиметрия (Sk), които в съответствие с вида на разпределението и с разполагането на твърденията в отговорите на респондентите в скалата на изследователския инструмент дават основание да се констатира, че са налице достатъчно статистически аргументи за отбелязване на тенденция на позициониране на преобладаващата част от тях в нейния ляв утвърждаващ сектор, изразяващ позитивно ориентирани нагласи;

- изчислените стойности на доверителния интервал на средната аритметична (Confidence Interval for Mean) при всички области в Скала за нагласи към хора с увреждания позволяват с 95% вероятност да се твърди, че популационните средни оценки на избраните твърдения по отношение на изразяване на нагласи с позитивна насоченост ще бъдат в интервала на числови стойности преимуществено разположени в утвърждаващата лява част на скалата на изследователския инструмент. Потвърждава се позитивна тенденция.

Статистическият анализ по области в Скала за нагласи към хора с увреждания води до констатиране на статистически значими доказателства за наличието на формирани позитивни нагласи на студентите към хора с увреждания и към създаване на благоприятна в антидискриминационен и антипотискащ аспект образователна и социална среда в контекста на прилагания модел на антидискриминационно обучение по социална работа.

5.5.2. Резултати от статистическия анализ на емпирични данни от Скала за изследване на нагласи към хора с увреждания в зависимост от определени показатели

Статистическият анализ на емпирични данни по области от Скала за нагласи към хора с увреждания позволява да се представят следните резултати:

- не са установени статистически значими разлики между сравняваните извадки на респондентите от мъжки пол и от женски пол по показателя „принадлежност към пол“ по отношение на изследваните в шестте области и включените в тях елементи. Съществува относително единството в заявените позиции от респондентите от двата пола и категоричност на изразените мнения и съгласие с твърдения, свързани с определени нагласи;

- не е доказано наличието на статистически значими разлики между сравняваните извадки на респондентите, идентифициращи се с българска и с турска етническа общност по показателя „идентифициране с етническа общност“ във връзка с изследваните нагласи в анализирания шест области и включените в тях елементи;

- статистически значими разлики между сравняваните извадки на респондентите от християнска и от мюсюлманска религиозна общност по показателя „принадлежност към религиозна общност“ по отношение на изследваните нагласи не са констатирани в първа, втора, пета и шеста област от изследователския инструмент. Съществуват необходимите основания изразените от респондентите мнения да се определят като характеризирани се с категоричност и съгласие с твърденията от скалата, отразяващи определени нагласи.

- при статистическия анализ на средните стойности в трета и четвърта област от скалата са установени статистически значими разлики между сравняваните извадки на респондентите от християнска и от мюсюлманска религиозна общност по показателя „принадлежност към религиозна общност“ във връзка с изследваните нагласи. Констатирана е по-силно изразена средна оценка на респондентите от християнската религиозна общност, което разкрива по-категорично представена позиция, изразяваща съгласие с твърденията относно определени нагласи;

- статистически значими разлики между сравняваните извадки на респондентите с и без човек с увреждане в семейството или в родственото обкръжение по показателя „наличие на човек с увреждане в семейството или в родственото обкръжение“ във връзка с изследваните нагласи не са констатирани в пет от областите в скалата. Такива съществуват при първа област при изразяване на мнение на респондентите, които имат в семейството или в родственото обкръжение човек с увреждане и позициите на тези, които нямат в семейството или родственото обкръжение човек с увреждане. Визираното разкрива, че при извадката на респондентите с човек с увреждане в семейството или в родственото обкръжение има по-силно изразени нагласи по отношение на въпроси нас интерпретиране на същността на увреждането насърчаване и улесняване на социалната им интеграция, независим живот на хора с увреждания и зависимостта им от полагащи за тях грижи;

- статистически значими разлики между сравняваните извадки на респондентите по показателя „наличие на приятел или приятели, които са хора с увреждания“ по отношение на изследваните нагласи не са констатирани в шестте области от скалата. Избраните от респондентите от двете извадки твърдения за определени нагласи към хора с увреждания се характеризират с високо ниво на изразени категоричност и съгласие.

5.5.3. Изводи от статистическия анализ на данни от емпиричното изследване за установяване на нагласите на студентите към хора с различен етнически произход и с увреждания и към създаване и функциониране на благоприятна в антидискриминационен и антипотискащ аспект образователна и информационна среда

5.5.3.1. Изводи от статистическия анализ на емпирични данни от субскала „Факултет“ и субскала „Студент“

Изведени са достатъчно статистически доказателства за значим принос и за въздействието на ниво „факултет“ и на ниво „специалности в професионално направление“ на използваните форми, методи, подходи и технология на работа в контекста на прилагания модел на антидискриминационно обучение по социална работа за формиране на позитивни нагласи към хора с различен етнически произход и към създаване и функциониране на благоприятен в антидискриминационен и антипотискащ аспект етнически климат и на недискриминираща и непотискаща на основата на етнически произход образователна и информационна среда. В своя синтез те създават условия за: утвърждаване на ценността на многообразието, равнопоставеността, толерантността, недискриминацията и непотискането и за насърчаване на студентите от двата пола и с различен етнически произход и обединяване на усилията и активното и съвместното им участие в дейности, както за усвояване на ценности, знания, умения, практически опит и провеждане на изследвания в областта на антидискриминационната и антипотискащата социална работа, така и за противопоставяне на дискриминацията и потискането в общността на студентите от специалностите в професионално направление, другите професионални направления във факултета, учебното заведение, общността и обществото; стремеж към опознаване на историята, културата, религията, бита, традициите и обичаите на различни етнически общности и към придобиване на културна компетентност в контекста на подготовка им с антидискриминационен и антипотискащ компонент; придобиване на увереност във възможностите на модела по отношение на постигане на значим резултат в образователен, професионален и социален аспект.

5.5.3.2. Изводи от статистическия анализ на емпирични данни от Скала за изследване на нагласи към хора с увреждания

Изведени са необходимите статистически доказателства за значим принос и за въздействието на използваните форми, методи, подходи и технология на работа в контекста на прилагания модел на антидискриминационно обучение по социална работа за формиране на позитивни нагласи у студентите относно функциониране на благоприятна и приобщаваща в антидискриминационен и антипотискащ аспект образователна, информационна и социална среда в областта на уврежданията. В интегративно единство това допринася за утвърждаване на ценността на многообразието, равнопоставеността, толерантността, недискриминацията и непотискането в сферата на уврежданията и за насърчаване на студентите с определен пол, религия, етнически произход, имащи хора с уврежда-

ния в семейството, близкото и приятелското обкръжение, за съсредоточаването и обединяването в действията и дейностите им във важни за теоретичното и практическото им обучение, професионалната им подготовка, реализация и развитие направления, свързани с: усвояване на ценности, знания, умения, практически опит и провеждане на изследвания в областта на антидискриминационната и антипотискащата социална работа в общ план и с хора с увреждания; противопоставяне на дискриминацията и потискането на основата на увреждане и пресичащи се него други признаци в общността на студентите от специалностите в професионалното направление, другите професионални направления във факултета, учебното заведение, общността и обществото.

5.6. Резултати от количествения и качествения анализ на данни от емпиричното изследване за установяване на формираните в условията на модела на антидискриминационно обучение по социална работа нагласи на студентите в професионално направление „Социални дейности“ към хора с различен етнически произход и към създаване и функциониране на подходящ етнически климат и на недискриминираща и непотискаща на основата на етнически произход образователна среда

5.6.1. Резултати от количествения и качествения анализ на данни от емпиричното изследване за установяване на нагласите на студентите към хора с различен етнически произход и към създаване на благоприятен етнически климат в образователната среда

5.6.1.1. Резултати от количествения и качествения анализ на емпирични данни от субскала „Факултет“ и субскала „Студент“

Количественият и качественият анализ на емпирични данни по нива от субскала „Факултет“ и от субскала „Студент“ позволява да се представят следните резултати:

А. Субскала „Факултет

А.1. Отговорите на респондентите на твърдения от всички нива на субскала „Факултет“, които се отнасят до позитивни нагласи, са в преобладаващата си част с високи относителни стойности, разпределени са в по-тесен или в по-широк интервал в утвърждаващия сектор на скалата, което е потвърдени от изведените аргументи от статистическия анализ. Изведени са необходимите доказателства изразено във висока степен съгласие с твърдения за позитивни нагласи.

А.2. Отговорите на респондентите в утвърждаващата част на скалата от въпросника във връзка с твърдения за позитивни нагласи са в съотношение, което при отделните нива от субскалата се откроява с определена динамика в зависимост от заявената степен на категоричност и съгласие. В общ план за субскала „Факултет“ се констатира устойчивата линия на позитивно ориентирани нагласи на студентите.

А.3. Избраните от респондентите твърдения, свързани с негативни нагласи, са с нисък относителен дял при всички нива на субскала „Факултет“. На фона на откритата устойчива тенденция на доминиране на позитивните нагласи количествените и качествени данни могат да се интерпретират като израз на категорично заявена от преобладаващата част от тях позиция на неприемане и отхвърляне на свързани с дискриминация и потискане нагласи.

А.4. Предпочетените от респонденти неутрални позиции във връзка с твърдения за определени нагласи във всички нива от субскала „Факултет“, в сравнение с изразени негативни мнения, са с относително високи стойности, които не оказват съществено въздействие върху тенденцията на доминиране на позитивно ориентирани нагласи, но се разглеждат като индикатор за някои затруднения пред въздействието на модела в определени аспекти, представящи потребност от формиране на цялостна концепция за антидискриминационно и антипотискащо обучение в помагачите професии ниво факултет. Представят се препоръки за оптимално използване на потенциала, възможностите и ресурсите на модела на организационно-структурно равнище в рамките на факултета.

Б. Субскала „Студент“

Б.1. Свързаните с позитивни нагласи отговори на твърдения на респондентите от всички нива на субскала „Студент“ в преобладаващата част се отличават с високи относителни стойности. В отделните нива се констатира определена динамика на нагласите. Изведената количествена и качествена информация позволява да се обоснове тенденция на доминиране на позитивните нагласи на

респондентите в резултат от въздействието на модела, което се подкрепя от доказателствата от статистически анализ.

Б.2. Отговорите в утвърждаващата част на скалата на въпросника по отношение на заявена категоричност и съгласие с твърдения за позитивни нагласи са в съотношение, което разкрива определена динамика при отделните нива от субскалата в зависимост от изразената степен на категоричност и съгласие. Доказателствата от количествения и качествения анализ и аргументите от статистическия анализ предоставят основание да се открие устойчива позитивна тенденция, характеризираща се с високо ниво на съгласие на респондентите с твърдения за позитивни нагласи.

Б.3. Относителният дял на предпочетените от респондентите твърдения, свързани с негативни нагласи в нивата от субскалата преобладаващо се отличава с ниски стойности и разполагане в тесен интервал. Съотношението между предпочетените от респондентите твърдения за позитивни нагласи и свързаните с нагласи с негативна ориентация разкрива подчертаното преваляване на първата група. Изведените доказателства от количествения и качествения анализ и аргументите от статистическия анализ позволяват това да се определи като показател за постепенно преодоляване на негативни нагласи, стереотипи и предразсъдъци към студенти и хора от общността с различен етнически произход и трансформирането и позитивирането им в антидискриминационен и антипотискащ аспект.

Б.4. Отговорите на респондентите с изразена неутрална позиция по отношение на твърдения за определени нагласи са с относителен дял, който за отделните нива от субскалата се характеризира с вариране в определен интервал. В преобладаващата част той се отличава с ниски стойности, както за нивата в дадената субскала, така и в сравнение с тези от субскала „Факултет“. На основата на количествения и качествения анализ и изведените статистически доказателства във всички нива се констатира открояване с високи относителни стойности и доминиране на отговорите на респондентите във връзка с позитивни нагласи в значително над стойностите на дяловете на отговорите с неизразено мнение, което е основание да се потвърди високата степен на съгласие на респондентите с твърдения относно позитивни нагласи и да се открие постепенно преодоляване на негативни нагласи. Представена е препоръка за: допълнителна работа за справяне със стереотипи и предразсъдъци; задълбочено осмисляне на концепцията за концепцията за етническо многообразие и принципите на равнопоставеност, толерантност, недискриминация и непотискане в съвременното общество; търсене на нови възможности за усъвършенстване и развитие на прилагания модел.

5.6.1.2. Резултати от количествения и качествения анализ на емпирични данни по показателите „принадлежност към пол“ и „идентифициране с етническа общност“

Количественият и качественият анализ на емпирични данни по показателите „принадлежност към пол“ и „идентифициране с етническа общност“ позволяват да се представят следните резултати:

А. Показател „принадлежност към пол“

А.1. Субскала „Факултет“

Количественият и качественият анализ на данни и изведените по статистически път аргументи разкриват, че за всички нива на субскалата не могат да се представят значими разлики между групите на респондентите от мъжки и от женски пол по отношение на сила на изразяване на съгласие при избор на позиции, свързани с определени нагласи на ниво факултет (организационно-структурно ниво).

А.2. Субскала „Студент“

Количественият, качественият и статистическият анализ на данни позволява да се отбележи, че при всички нива в субскалата по показателя „принадлежност към пол“ при респондентите от двете групи не са констатирани основания за извеждане на значими разлики по отношение на сила на изразяване на съгласие с предпочетени от тях мнения за нагласи на ниво специалности в професионално направление (микрониво).

Б. Показател „идентифициране с етническа общност“

Б.1. Субскала „Факултет“

Количественият и качественият анализ на данни по дадения показател за всички нива на субскалата и отнасящи до тях статистически доказателства разкриват, че не могат да се представят

значими разлики между идентифициращите се с българската и с турската етническа общност респонденти във връзка със сила на изразяване на съгласие при избор на позиции, отнасящи се до определени нагласи на ниво факултет (организационно-структурно ниво).

Б.2. Субскала „Студент“

Количественият, качественият и статистическият анализ на данни разкриват, че при всички нива на от субскалата не могат да се представят значими разлики между двете сравнявани групи респонденти по отношение на силата на изразяване на съгласие при избор на позиции, свързани с определени нагласи на ниво специалности в професионално направление (микрониво).

5.6.1.3. Резултати от количествения и качествения анализ на емпирични данни от допълнителен въпрос 1 и допълнителен въпрос 2

Количественият и качественият анализ на емпирични данни от допълнителните въпроси позволява да се изведат следните резултати:

А. Допълнителен въпрос 1.

1. Относителният дял на отговорите на респонденти, чрез които са избрали твърдения в утвърждаващата част на скалата, свързани с нагласи за постигане на определен положителен и за значителен резултат е с висока стойност, като преобладаващата част от тях изразяват висока степен на категоричност и съгласие за постигане на значителен резултат. Предпочетените от респондентите неутрални и негативни позиции и свързани с тях твърденията за нагласи са отбелязани с относителен дял, който не оказва въздействие на общата позитивна тенденция, установена и потвърдена чрез статистически анализ. Количественият и качественият анализ и свързаните с него статистически аргументи разкриват, че установената позитивна тенденция може да се разглежда като доказателство за резултата от въздействието на модела като специфична и иновативна технологична конструкция.

2. Отговорите на респондентите в утвърждаващата част на скалата на изследователския инструмент по отношение на твърдения за позитивни нагласи са представени в разпределение, което се характеризира с високото ниво на категоричност и съгласие и заедно със статистическите аргументи потвърждава позитивната ориентация на нагласите на респондентите за очаквани резултати от дейностите по модела.

3. Избраните от респондентите твърдения за негативни нагласи са с нисък относителен дял, за който количественият, качественият и статистическият анализ установяват, че не влияе на съществуващата позитивна тенденция. Количественият и качественият анализ, подкрепени от статистически аргументи, предоставят възможност ограниченият обхват на изразените негативни нагласи да се интерпретира като резултат от въздействието на модела в посока към позитивиране на очакванията на участниците в изследването за ефекта от реализираната система от дейности.

4. Предпочетените неутрални позиции от респондентите по отношение на твърдения във въпроса за определени нагласи са с нисък относителен дял, който не оказва съществено въздействие на откритата позитивна тенденция на нагласите, установена чрез количествения и качествения анализ и изведените статистически доказателства.

Независимо от някои възможни колебания и затруднения пред участващите в изследването по отношение на ограничаване и преодоляване на стереотипи и предразсъдъци и на бариери пред въздействието на модела, визираното представлява подходящо основание за потвърждаване на високата степен на съгласие на респондентите с твърдения за позитивни нагласи относно очаквани резултати.

Б. Допълнителен въпрос 2

1. Относителният дял на избраните от респондентите отговори с твърдения за позитивни нагласи към придобиване на културна компетентност в контекста на прилагания модел се откроява с много високата си стойност. Количественият и качественият анализ и свързаните с него статистически аргументи разкриват, че заявеното много високото ниво на категоричност и съгласие с включеното във въпроса твърдение и отнасящите се до него позитивни нагласи могат да се разглеждат като доказателство за резултата от въздействието на модела.

2. Отговорите на респондентите на твърдения за позитивни нагласи са представени в разпределение, което се характеризират с неколккратно по-висок относителен дял на заявите много високо ниво на категоричност и съгласие. Резултатите от количествения, качествения и статистическия анализ разкриват, че констатираното много високо ниво на категоричност и съгласие във връзка с определени твърдения и отнасящи се до тях позитивни нагласи представят необходимите доказателства за ефекта от прилагането на модела на антидискриминационно обучение по социална работа, открояващ се със съществен принос за формиране у студентите на сензитивност към етноса и културата и за придобиване на културна компетентност.

3. Предпочетените от респондентите отговори с твърдения, свързани с негативни нагласи, са с установен много нисък относителен дял, представляващ един от най-ниските в даденото изследване. Специфичен момент при разпределението им е, че в изразяващата пълно несъгласие точка от скалата не са регистрирани отговори на респонденти, което заедно с изведените чрез статистическата процедура аргументи потвърждава откритата във висока степен позитивна тенденция и същевременно е доказателство за въздействие на модела.

4. Изразените от респондентите неутрални позиции във връзка с твърдения от въпроса за определени нагласи са представени с много нисък относителен дял, в сравнение с доминиращия над него неколккратно по-висок дял на мненията за позитивни нагласи. Резултатите от количествения, качествения и статистическия анализ разкриват, че във връзка с това може да се изкаже твърдение за открояващата се тенденция на доминиране на позитивните нагласи на респондентите по отношение на реализиране на дейности за придобиване на културна компетентност в контекста на модела на антидискриминационно обучение по социална работа.

5.6.2. Резултати от количествения и качествения анализ на данни от емпиричното изследване за установяване на нагласите на студентите към хора с увреждания и към създаване и функциониране на благоприятна в антидискриминационен и антипотискащ аспект образователна и информационна среда

5.6.2.1. Резултати от количествения и качествения анализ на данни от емпиричното изследване за всички области от Скала за изследване на нагласи към хора с увреждания

Реализираният количествен и качествен анализ на емпирични данни по важни в антидискриминационен и антипотискащ план области от „Скала за нагласи към хора с увреждания“ предоставя възможност за извеждане на следните резултати:

1. Отговорите на респондентите на твърдения в елементите от всички области на изследователския инструмент, свързани с позитивни нагласи, се характеризират с високи стойности на относителни дялове, разпределени са в тесен интервал и преобладаващо в лявата част на утвърждаващия сектор на скалата. Това позволява да се открие устойчива позитивна тенденция, разкриваща резултата от въздействието на прилагания модел като концептуално обоснована и включваща система от дейности и взаимодействия технологична конструкция, която създава условия и среда за: формиране на ценности, знания, умения и практически опит и провеждане на изследвания в областта на антидискриминационната и антипотискащата социална работа; приобщаване към виждането за социалната значимост на включващото уврежданията многообразие в обществото, равнопоставеността, толерантността, недискриминацията и непотискането на хора с увреждания. Установена е незначителна вътрешна динамика, поради съдържание на твърдения, отнасящо се до силно табуизирани и свързани с митове и предразсъдъци теми. Но същевременно те са съпроводени от много нисък дял на позиции за нагласи с негативна насоченост и изразяващи неутралност, което не влияе на общата позитивна тенденция, потвърждаваща се от изведените доказателства при статистическия анализ. Представени са насоки за справяне с възникващи затруднения и бариери чрез дейности за ограничаване, преодоляване и трансформиране в позитивен антидискриминационен и антипотискащ аспект на евентуални негативни нагласи, митове, стереотипи и предразсъдъци в сферата на уврежданията. Откритата позитивна тенденция предоставя възможност да се докаже ефектът от въздействието на модела по отношение на формиране на позитивни нагласи към хора с увреждания и към създаване и

функциониране на толерантна, недискриминираща, непотискаща и чувствителна към уврежданията образователна среда в различни интерперсонални системи и равнища на взаимодействие.

2. Отговорите на респондентите в утвърждаващата част на скалата на изследователския инструмент във връзка с твърдения за позитивни нагласи се характеризират с относително равномерно разполагане, подчертано доминиране на относителните дялове на изразяващите пълно и със заявено високо ниво на категоричност и съгласие по определени елементи. В някои от областите е регистрирана минимална динамика на изразените позиции, но е констатирано значително преобладаване на относителните дялове на отговорите на респондентите на твърдения за позитивни нагласи за всички области над стойностите на дяловете на отговори със заявена неутрална и негативна позиция. Визираната количествена и качествена информация е аргументирана от статистическия анализ и позволява да се открие наличието на устойчивата тенденция на позитивно ориентирани нагласи на студентите, свързани с проява на толерантност, равнопоставеност, недискриминиране и непотискане на колеги и хора от общността с увреждания и със създаване и функциониране на благоприятна в антидискриминационен и антипотискащ аспект образователна и информационна среда, отчитаща значимостта на многообразието в сферата на уврежданията и във всички негови социални аспекти.

3. Относителният дял на избраните от респондентите твърдения за негативни нагласи в изследваните области се отличава с ниски стойности и с вариране в определени граници. По някои от елементите в част от областите не са изразени изобщо мнения за несъгласие, а в други – не е заявено несъгласие с определено ниво на несигурност или пълно несъгласие. Същевременно това е съпроводено с ниски стойности на дяловете на изразени неутрални позиции и с неколкостранно по-високи стойности на дяловете на отговори на твърдения за позитивни нагласи. Представената в сравнителен план количествена и качествена информация е подкрепена от статистически доказателства и служи като основа за установяване на устойчива тенденция на позитивна ориентация на нагласите на студентите в областите от изследователския инструмент и за нейното определяне като значим резултат от въздействието на създадените в условията на модела среда и условия, характеризиращи се с приемане и зачитане на ценността на многообразието и с утвърждаване на равнопоставеността, толерантността, недискриминацията и непотискането в сферата на уврежданията.

4. Изразяващите неутрална позиция отговори на респондентите във връзка с твърдения за определени нагласи в областите от изследователския инструмент са с ниски стойности на дяловете и се характеризират с относително равномерно разпределение в интервал с незначителна динамика. Относителният дял на отговорите на респондентите, свързани с твърдения за позитивни нагласи по области и като цяло е със значително по-високи стойности и подчертано преобладава над този, отнасящ се до заявени неутрални мнения, които от своя страна са съчетани със сравнително ниски стойности на относителния дял на предпочелите негативен отговор и изразили несъгласие. Някои от по-високите стойности на изразени неутрални позиции се разглеждат като резултат от въздействието на фактори (митове, определени от религията и културата теми-табу, непреодолени стереотипи и предразсъдъци), които пораждаат колебания и противоречия у респондентите и създават затруднения и бариери при изразяване на мнение. Във връзка с това е изведена необходимост от допълнителна работа със студентите за ограничаване и преодоляване на стереотипи и предразсъдъци и трансформирането им в антидискриминационен и антипотискащ план. В контекста на очертаната динамика е установена устойчива позитивна тенденция в нагласите на респондентите, която е потвърдена с доказателствата от статистическия анализ и е от съществено значение за формиране на професионална ценностна позиция и за подходяща антидискриминационна и антипотискаща подготовка в областта на социалните дейности.

5.6.2.2. Резултати от количествения и качествения анализ на емпирични данни от Скала за изследване на нагласи към хора с увреждания в зависимост от определени показатели

Количественият и качественият анализ на емпирични данни по определени показатели позволява да се представят следните резултати:

А. Показател „принадлежност към пол“

Количественият и качественият анализ на данни и свързаните с тях статистически доказателства за всички области на изследователския инструмент не представят информация за наличие на значими разлики между сравняваните групи на респондентите от мъжки и от женски пол по отношение на сила на изразяване на съгласие при избор на позиции, свързани с определени нагласи. Това позволява да се представи твърдение, че принадлежността към мъжки или женски пол като фактор не оказва съществено влияние, което е в състояние да генерира значими разлики в анализиранията област. Представената информация разкрива приноса на модела за създаване и функциониране на среда и условия, които с антидискриминационната и антипотискащата си ориентация извеждат на преден план ценността на многообразието, равнопоставеността, толерантността, недискриминацията и непотискането както в областта на уврежданията, така и по отношение на принадлежност към определен пол.

Б. Показател „идентифициране с етническа общност“

Количественият и качественият анализ на данни по показателя „идентифициране с етническа общност“ и статистическите доказателства за областите от изследователски инструмент позволяват да се отбележи, че отсъстват значими разлики между сравняваните групи респонденти от българска и от турска етническа общност във връзка със сила на изразяване на съгласие с твърдения за определени нагласи. Представената количествена и качествена информация по дадения показател разкрива, че идентифицирането с българска или с турска етническа общност в ролята на фактор не оказва влияние, което поражда значими разлики в силата на изразяване на съгласие с избрани от респондентите от двете сравнявани етнически групи позиции относно определени нагласи. Визираното позволява да се обоснове приносът на модела за създаване на среда и условия, функциониращи в съответствие с ценностите и принципите на многообразието, равнопоставеността, толерантността, недискриминацията и непотискането в областта на уврежданията и други важни в социален аспект сфери.

В. Показател „принадлежност към религиозна общност“

Количественият и качественият анализ на данни и констатираните статистически доказателства за всички области по дадения показател разкриват отсъствие на значими разлики в четири от тях и наличие на такива в две области между сравняваните групи на респонденти от християнска и от мюсюлманска религиозна общност по отношение на сила на изразяване на съгласие при избор на позиции за определени нагласи. Представеното разкрива, че въздействието на принадлежността към определена религиозна общност като фактор в условията на модела се отличава с определена динамика в две области, но в преобладаващата част от тях тя не оказва влияние, което може да породи значими разлики в изразяване на съгласие с твърдения за изследваните нагласи от страна на респондентите от двете религиозни общности. Това позволява да се открие влиянието при някои от респондентите на труднопреодолими религиозни убеждения и свързани с тях стереотипи и предразсъдъци на основата на увреждане, което изисква продължителна работа за трансформирането и позитивирането им поради личния им характер. Независимо от визираната минимална динамика на заявените нагласи, може да се потвърди приносът на модела за формиране на среда и условия, ориентирани към постигане на относително единство в дейностите и взаимодействията за утвърждаване на ценността на многообразието, толерантността, недискриминацията и непотискането в областта на уврежданията и свързани с нея други области в риск от дискриминация и потискане.

Г. Показател „наличие на човек с увреждане в семейството или в родственото обкръжение“

Количественият и качественият анализ на данни и свързаните с него статистически доказателства за всички области на изследователския инструмент по разглеждания показател позволяват да се отбележи, че в пет области не са установени значими разлики, а такива са констатирани в една област между сравняваните две групи респондентите във връзка със сила на изразяване на съгласие при избор на позиции, отнасящи се до определени нагласи. Това разкрива минимална динамика, която общ план не създава условия за възникване на значими разлики, което се потвърждава и от статистическия анализ. Въздействието на модела намира израз в постигане на относително единство в позициите и нагласите на студентите към хора с увреждания и към създаване и функциониране на

благоприятна в антидискриминационен и антипотискащ аспект образователна и информационна среда, в позитивирането им и в повишаване на степента съгласие, независимо дали в близкото им обкръжение живее човек с увреждане.

Д. Показател „наличие на приятел или приятели, които са хора с увреждания“

Количественият и качественият анализ на данни и изведените статистически доказателства за всички области на изследователския инструмент не представят информация за установени значими разлики между сравняваните по дадения показател групи респонденти във връзка със сила на изразено съгласие при избор на позиции за определени нагласи. Информацията от анализа по области позволява да се изкаже твърдение, че наличието или отсъствието на приятел или приятели, които са хора с увреждания, не оказва въздействие, което може да генерира значими разлики при изразяване на съгласие с избрани от респондентите от двете групи твърдения за определени нагласи. Това разкрива приноса на модела за активно включване на студенти в дейности и взаимодействия в различни формални и неформални интерперсонални системи, в чиито условия създадените приятелски взаимоотношения с колеги и хора от общността с увреждания, насърчават и обединяват усилията им в посока към ограничаване, преодоляване, трансформиране и позитивиране в антидискриминационен и антипотискащ аспект на негативни нагласи, стереотипи, предразсъдъци, дискриминация и потискане на основата на увреждане, без да се пренебрегват и други признаци.

5.6.3. Изводи от количествения и качествения анализ на данни от емпиричното изследване за установяване на нагласите на студентите към хора с различен етнически произход и с увреждания и към създаване и функциониране на подходящ етнически климат и на недискриминираща и непотискаща на основата на етнически произход и на увреждане образователна и информационна среда

5.6.3.1. Изводи от количествения и качествения анализ на данни от емпиричното изследване за установяване на нагласите на студентите към хора с различен етнически произход и към създаване на благоприятен етнически климат в образователната среда

Представени са посредством количествения и качествения анализ необходимите доказателства за значим принос и за въздействието на ниво „факултет“ и на ниво „специалности в професионално направление“ на модела на антидискриминационно обучение по социална работа като специфична технологична конструкция за формиране на позитивни нагласи към хора с различен етнически произход и към създаване и функциониране на благоприятен в антидискриминационен и антипотискащ аспект етнически климат и на недискриминираща и непотискаща на основата на етнически произход образователна и информационна среда. Принадлежността на респондентите към мъжки или женски пол и идентифицирането с българска или с турска етническа общност като фактори не оказват съществено влияние на ниво „факултет“ и на ниво „специалности в професионално направление“, в резултат на което да възникнат значими разлики в степента на изразяване на съгласие с избрани твърдения за определени нагласи и да се повлияе на откроената позитивна тенденция. Приносът на модела може да се разглежда в аспектите: формиране на приобщаваща и същевременно противопоставяща се на дискриминацията и потискането по етнически признак педагогическа среда на ниво „факултет“ и на ниво „специалности в професионално направление“ с важна роля и функция за реализиране на съвременно образование и обучение по социална работа в контекста на професионалните и обществените потребности в тяхната социална и антидискриминационна и антипотискаща перспектива; осмисляне на ценността на етническото многообразие, равнопоставеността, толерантността, недискриминацията и непотискането и предметяването им в поведение, дейности и взаимодействия; ограничаване и преодоляване на стереотипи, предразсъдъци, дискриминация и потискане на основата на етнически произход; повишаване на информираността и чувствителността на студентите към етноса и културата на различни общности; противопоставяне на дискриминацията и потискането в общността на студентите от професионалните направления във факултета, учебното заведение, общността и обществото не само на основата на етнически произход, но и на съчетаващи се с него други признаци и трансформирането и позитивирането им в условията на системата от дейности и взаимодействия в модела. В съответствие с констатирани трудности и препятствия

се представя необходимост от по-пълно оползотворяване на възможностите на модела на антидискриминационно обучение по социална работа на организационно-структурно равнище и разработване на цялостна концепция за включване на антидискриминационен и антипотискащ компонент в подготовката на студентите във всички професионални направления и реализиране на дейности за създаване на подходящи етнически климат и образователна среда във факултета

5.6.3.2. Изводи от количествения и качествения анализ на данни от емпиричното изследване за установяване на нагласите на студентите към хора с увреждания и към създаване и функциониране на благоприятна в антидискриминационен и антипотискащ аспект образователна и информационна среда

Количественият и качественият анализ от дадената част от емпиричното изследване представлява необходимите доказателства за постигнати значими резултати от прилагането на модела на антидискриминационно обучение по социална работа във функцията му на специфична технологична конструкция, създаваща среда и условия за реализиране на целенасочени и организирани дейности и взаимодействия във формални и неформални интерперсонални системи. Констатираното високо ниво на изразено съгласие на участниците в изследването с твърденията за позитивни нагласи в отделните области и като цяло разкрива резултата от въздействието на модела на антидискриминационно обучение по социална работа на ниво специалности в професионално направление във връзка със стимулиране на познавателната, поведенческата и дейностната активност на студентите за усвояване и утвърждаване на ценностите, знанията, уменията и опита, свързани с антидискриминационния и антипотискащия компонент в обучението им по социална работа и в подготовката по социалните дейности. Формираните на тази основа образователна и информационна среда с подчертан антидискриминационен и антипотискащ контекст, характеризирани се с толерантност, равнопоставеност и разглеждане и приемане на уврежданията като съществен елемент от многообразието в обществото, предоставят възможност за отбелязване на приноса на модела на антидискриминационно обучение по социална работа не само по отношение на включващата и приобщаващата му насоченост, но и за ясно изразеното и активното противопоставяне на дискриминацията и потискането на основата на увреждане, без да се пренебрегват други признаци. Това допринася за реализиране на съвременно и качествено образование и обучение по социална работа в съответствие с професионалните и обществените потребности и свързаната с тях и все по-отчетливо открояващата се антидискриминационна и антипотискаща перспектива.

Отсъствието на значими разлики по всички разгледани показатели между сравняваните групи участници в изследването във връзка с изразяване на съгласие с твърдения за определени нагласи към хора с увреждания и към създаване и функциониране на благоприятна в антидискриминационен и антипотискащ аспект образователна и информационна среда на ниво специалности в професионално направление фокусира вниманието към осъществяване на анализ в един по-широк антидискриминационен и антипотискащ контекст, включващ повече фактори на въздействие. Това позволява да се представят резултатите от прилагането на модела и в други направления, които също имат принос за постигане на относителното единство в изразяването на съгласие при избор на позиции за определени нагласи от представителите на сравнявани по дадени показатели групи. В този контекст визираните показатели се разглеждат като фактори с определена роля и принос за ограничаване, преодоляване, трансформиране и позитивиране в антидискриминационен и антипотискащ план на негативни нагласи, стереотипи, предразсъдъци, дискриминация и потискане не само на основата на увреждане, но и по съчетаващите се с него други признаци.

Представените в изводи от проведеното емпирично изследване със статистическия, количествения и качествения му компонент предоставят възможност на основата на приетата система от критерии и показатели и тяхното изпълнение да се вземе обосновано решение за потвърждаване на приетата хипотеза, реализирането на целта и задачите и за определяне на значимостта на резултата от прилагания модел на антидискриминационно обучение по социална работа във връзка с формиране на позитивни нагласи у студентите към хора с различен етнически произход и с увреждания и към създаване и функциониране на подходящ етнически климат и на недискриминираща и непотис-

каща по етнически признак и увреждане образователна и информационна среда. На основата на потвърждаването на хипотезата и реализирането на целта и свързаните с нея задачи се доказва съответствието на концептуалното обосноваване на проведеното емпирично изследване и на резултатите от него с визираните актуални и важни тенденции на европейско, национално, регионално и локално ниво в областта на социалната работа и образованието по нея. Постигнатият значим резултат от прилагането на модела на антидискриминационно обучение по социална работа представлява един от възможните и подходящите и с необходимото качество отговори на актуални и важни в антидискриминационен и антипотискащ аспект образователни, професионални и обществени потребности за реализиране на обучение на студентите по социална работа, способстващо за изграждане на компетентни в общ и в антидискриминационен и антипотискащ аспект социални работници. Резултатите от статистическия, количествения и качествения анализ и изводите от проведеното емпирично изследване разкриват устойчивата позитивна тенденция в нагласите на студентите вследствие на прилагането на модела на антидискриминационно обучение по социална работа, която в сравнителен план тя е по-благоприятна от тази, която е представена в изследванията на Евробарометър в периода 2012 – 2015 година. Независимо от различните нива на проведените изследвания и на регистрираните тенденции, можем да разглеждаме ефекта от въздействието на модела, въпреки по-частния му характер, като предоставящ една от възможностите на локално ниво да се открие и потвърди значението на постигнатите резултати по отношение на преодоляване на стереотипи и предразсъдъци, дискриминация и потискане и формиране на позитивни нагласи в определени области.

Основни изводи от изследването

Спецификата и обхватът на теоретико-емпиричното изследване изискват представяне на основни изводи, даващи подходящи отговори на поставените във въвеждащата част въпроси и в цялостен план да се разкрие значимостта на резултатите и приносът им в областта на съвременната политика, тория и практика на антидискриминационната и антипотискащата социална.

1. Изведени са на основата на анализ приоритетни направления, очертаващи насоките на развитие на антидискриминационната политика на Европейския съюз в области с установен най-висок риск от дискриминация и ориентирани към създаване на антидискриминационен и антипотискащ социален, информационен, познавателен и образователен контекст.

2. Представените приоритетни направления са основа за постигане на подходящо съответствие с актуалния контекст по отношение на политическо, идейно и концептуално обосноваване, теоретико-приложно конструиране, организационно-технологично осигуряване и обогатяване на антидискриминационната и антипотискащата социална работа.

3. Количественият и качественият анализ на данни от изследването за установяване на възприетия и нагласи в обществото за дискриминация на хора в определени области на нива държави-членки на Европейския съюз и България разкрива неблагоприятни тенденции в преобладаващата част от тях.

4. В съвременния социален, политически, икономически и демографски контекст представените тенденции в антидискриминационната политика и предложения за развитие се обосновава необходимост от интегриране в теорията, практиката и образованието по социални дейности на съдържание от областта на антидискриминационната политика и на теоретико-приложни конструкции на антидискриминационната и антипотискащата социална работа, чрез което се разширява обхватът от теории, модели и практики.

5. От съществено значение за формиране, обосноваване и развитие на теории, концепции и идеологии на противопоставяне на дискриминация и потискане са позициите на автори в съвременните социални науки, в които расата се разглежда като формирана от хората и обществото конструкция, легитимираща предприети от тях политически действия и утвърждаваща отношения на господство и подчинение и ролите им на доминиращи и доминирани.

6. Съвременната социална работа определя расата от научни позиции като социално конструиран феномен, повлиян от индивидуалната и груповата идентичност на хората и съществуващ неза-

висимо от мястото им в социалната йерархия на расите. Природата на расизма се характеризира с бързи промени, които изискват отчитане на динамиката, сложността и неустойчивостта на идентичността на расиализираните на локално, национално и регионално ниво.

7. Антирасизмът се базира на философията и ценностите на егалитаризма и е присъщ за обществата с егалитарна и демократична ориентация и обхваща убеждения, действия, организирани движения и политики, които се приемат, реализират чрез определени стратегии се и развиват от обществото и властите с цел предотвратяване, противопоставяне и преодоляване на расизма.

8. Феминизмът като обществено движение, теория и практика се характеризира с фокусираност на изследователския и научния интерес върху въпроси на различията и неравенството между половете, дискриминацията и потискането по пол и структурното потисничество, което създава условия за формиране на феминистки теории със специфична насоченост, поставящи основите на феминистката социална работа и имащи значим принос за изграждане на антидискриминационното и антипотискащото направление в социалната работа.

9. Конструирани в съответствие с приоритетите и потребностите на социалния, политическия, икономическия, демографския и културния контекст модели на уврежданията, поставящи в основата си концепцията за увреждането като социално продуцирано и културен конструкт, допринасят за формиране и развитие на антидискриминационното и антипотискащото направление и перспектива в социалната работа.

10. Обособяването на антидискриминационната и антипотискаща социална работа като направление и перспектива в съвременната социална работа в развитите западни страни се свързва с актуални обществени и професионални потребности за анализиране на проблеми на расизма, дискриминацията и потискането на хора от уязвими групи в контекста на социалния конфликт и за търсене на пътища за преодоляването им.

11. Конструирани са модели на антидискриминационна и антипотискаща социална работа с определена идейна, концептуална и технологична специфика, която служи като основа за обосноваване в теоретико-приложен план и позволява дискриминацията и потискането и социалната работа за справяне с породени от тях проблеми да се разглеждат от определени позиции. Те имат съществена роля при идейното обосноваване, технологичното конструиране и практическата реализация на антидискриминационната и антипотискащата социална работа и инициират промени в образованието по социална работа.

12. Интегрирането на теоретико-приложни конструкции с антидискриминационен и антипотискащ характер в теорията и практиката на социалната работа и обособяването и развитието на антидискриминационната и антипотискащата социална работа през 80-те и 90-те години на XX век е свързано с: политически процеси, обществени отношения и социални конфликти; влияние на радикалната идеологията и на феминистките подходи на социална работа с радикални и структурни идеи; засилващите се либерални тенденции; стремеж за обединяване на феминистко, антирасистко и други направления; обществен натиск върху социалните служби за промени при справяне с проблемите на потискани и дискриминирани групи.

13. Осъществено е систематизиране на идеологическите и концептуалните основи на антидискриминационната и антипотискащата социална работа чрез използване на подход на представяне на социалните проблеми чрез двойки понятия, което допринася за постигане на задълбочено разбиране на същността на проблемите, за идентифициране и използване на пътища за решаването им и за реализиране на социални промени.

14. Идеологическото самоопределяне на социалния работник е непосредствено обвързано с въпроси на идеологията на антидискриминационната и антипотискащата социална работа. Притежаваните от социалния работник ресурси по отношение на идеологически избор и ориентация определят в значителна степен компетентността му.

15. Специфичната насоченост на съвременните теоретико-приложни конструкции на антидискриминационна и антипотискаща социална работа намира израз в: конструирани и използване на методи, модели, подходи и стратегии за предотвратяване, противопоставяне и преодоляване на тези

явления, отговарящи на спецификата на определени работни полета и на потребностите и проблемите на уязвими групи клиенти; извеждане на концептуално и методически обосновани пътища за постигане на личностни, социални и политически промени, социална справедливост, равнопоставеност, толерантност, недискриминация и непотискане в определена социална и културна среда.

16. Съществува потребност от по-добро обвързване и обосноваване на теоретико-приложните конструкции на антидискриминационна и антипотискаща социална работа с действаща антидискриминационна политика и нейната нормативна рамка, разглеждани като компонент на провеждана от властите социална политика.

17. Констатирани са процес и тенденция на устойчиво позициониране на антидискриминационните и антипотискащите теоретико-приложни конструкции в теорията и практиката на съвременната социалната работа и обособяването на направления, определени от политическото, идеологическото, концептуалното и методическото им обосноваване.

18. Апробиране и емпирична проверка са реализирани само при част от теоретико-приложните конструкции на антидискриминационна и антипотискаща социална работа. Това извежда потребност от емпирично потвърждаване на значимостта и ефективността им, качество на резултата от реализираната намеса, възможности за развитие и прилагане в практиката и образованието и обучението по социална работа.

19. Съществува потребност от ориентиране на изследователските усилия към изграждане на модел с определена структура и компоненти, осигуряващ условия за реализиране на научно обоснован и цялостен процес на конструиране на теории в разглежданата област, осигуряващ възможности за прилагането им в практиката и в образованието и обучението по социалната работа.

20. Моделът на формиране и развитие на антидискриминационно и антипотискащо теоретико-приложно направление и перспектива в социалната работа е създаден на основата на констатирани потребности в социален, политически, научен и професионален аспект и допринася за формиране на система с определени теоретични, практически и образователни измерения и значение.

21. Моделът на формиране и развитие на антидискриминационно и антипотискащо теоретико-приложно направление и перспектива в социалната работа се характеризира с научно и технологично обоснована структура, в която компонентите са в системна връзка и взаимодействие и чрез подчинено на общата цел специфично съдържание, ориентация и синтез и създават среда и условия за усъвършенстване на съществуващи и конструиране на нови теоретико-приложни конструкции на антидискриминационна и антипотискаща социална работа.

22. Реализацията се в условията на модела на формиране и развитие на антидискриминационно и антипотискащо теоретико-приложно направление цикличен процес на въвеждане на промени осигурява възможности за ефективно прилагане в практиката и в образованието на емпирично потвърдени и апробирани теории на антидискриминационна и антипотискаща социална работа.

23. Прилагането в практиката на преминалите през определени етапи от модела на формиране и развитие на антидискриминационно и антипотискащо теоретико-приложно направление усъвършенствани теоретико-приложни конструкции се базира на процес с определена структура и включени в нея компоненти, в който съществено значение и роля имат: рефлексията и динамичното взаимодействие между личния Аз и професионалния Аз на социалния работник.

24. Използването на достигнали определено ниво на систематична разработеност теоретико-приложни конструкции на антидискриминационна и антипотискаща социална работа в образованието по социални дейности разкрива реализацията на концепцията за взаимодействие между образование и обучение и практиката в областта на социална работа и представлява основа и преход към конструиране на модел на антидискриминационно обучение по социална работа.

25. Моделът на формиране и развитие на антидискриминационно и антипотискащо теоретико-приложно направление в социалната работа създава условия за реализиране на системен подход към конструиране, представяне и усвояване на актуално учебно съдържание с теоретична и практическа насоченост по антидискриминационна и антипотискаща социална работа.

26. Моделът на антидискриминационно обучение по социална работа е създаден и функционира като технологична среда с определени характеристики и взаимодействие между компонентите с принос за повишаване на качеството и ефективността на обучението в антидискриминационен и антипотискащ аспект.

27. Интердисциплинарността и интегративността на модела на антидискриминационно обучение по социална работа позволяват да се разшири обхватът и значението му в образователен, професионален и социален аспект, като се адаптира и прилага съобразно спецификата на образованието и обучението в други професионални направления, подготвящи помагачи специалисти.

28. Моделът на антидискриминационно обучение по социална работа създава подходящи условия за организиране на мисленето, познавателната и практическата дейност на студентите по системен и ефективен начин и в съответствие с целите, ценностите и принципите на социална работа и нейното антидискриминационно и антипотискащо направление. Това позволява да се приложи холистичен и рефлексивен подход на интегриране на антидискриминационен и антипотискащ компонент в учебното съдържание по социалната работа с теоретична и практическа насоченост.

29. В процеса на функциониране на модела се създават среда и условия усвоените ценности, знания, умения и придобития чрез рефлексия и реализирани изследвания опит в областта на антидискриминационната и антипотискащата социална работа да се надграждат, усъвършенстват и развиват в специфични проблеми и работни полета на основата на системен подход.

30. Важни и със специфична роля и функция компоненти в структурата на модела, допринасящи за устойчивото функциониране и успешната му реализация, са: практическото обучение по социална работа и клубните форми на извънаудиторна активност с антидискриминационна и антипотискаща ориентация. Синтезът между тях и другите компоненти допринася за: създаване на платформа със специфични социални, образователни и антидискриминационни и антипотискащи аспекти.

31. Моделът на антидискриминационно обучение по социална работа и моделът на формиране и развитие на антидискриминационното и антипотискащото теоретико-приложно направление и перспектива в социалната работа формират система с антидискриминационен и антипотискащ компонент в образованието и обучението по социална работа, което определя тяхната иновативност, научен и приложен принос.

32. Представените чрез статистически, количествен и качествен анализ доказателства разкриват значим принос на конструирания и приложения в подготовката на студентите от специалности в професионално направление „Социални дейности“ модел на антидискриминационно обучение по социална работа в определени аспекти:

- интегриране в ценностната система и предметяване в поведение, дейности и взаимодействия на концепцията за многообразие в нейните етнически и в областта на уврежданията измерения и на принципите за равнопоставеност, толерантност, недискриминация и непотискане и утвърждаването им на определени равнища;

- насърчаване и мотивиране на студентите за включване в система от дейности за теоретично и практическо обучение по социална работа и в извънаудиторни клубни оформи на активност, характеризиращи се с постигане на значим резултат в ценностен, познавателен, поведенчески, образователен и социален план;

- изградена е и функционира образователна и информационна среда с важна в антидискриминационен и антипотискащ аспект роля за приобщаване на студенти с различен етнически произход и с увреждания и за противопоставяне на дискриминация и потискане по етнически признак и на основата на увреждане (без да се изключват и други пресичащи се с тях признаци), характеризираща се с ориентация към реализиране на съвременно образование и обучение по социална работа с фокус върху устойчиво интегриране на антидискриминационен и антипотискащ компонент;

- постигнато високо равнище на информираност на студентите за различни етнически общности, тяхната култура и традиции и за общности на хора с увреждания и техния живот, специфични потребности и проблеми с принос за формиране и повишаване на нивото на културната им ком-

петентност и чувствителност; формиране на позитивни нагласи и ограничаване и преодоляване на стереотипи, предразсъдъци, дискриминация и потискане по етнически признак и увреждане;

- достигнато високо ниво на единство в изразените нагласи с позитивна ориентация на сравняваните по определени показатели групи респонденти като резултат от реализираните в условията на модела дейности и взаимодействия за преодоляване на стереотипи, предразсъдъци, дискриминация и потискане и трансформирането им в антидискриминационен и антипотискащ план;

- реализирана е образователна и технологична концепция и са постигнати равнище и динамика на функциониране, създаващи условия за прилагане на характеризиращ се с единство и системност подход на интегриране и реализиране в дейности и взаимодействия на концепцията за многообразието и принципите за равнопоставеност, толерантност, недискриминация и непотискане;

- постигнато устойчиво функциониране на модела, в чиито условия водеща позиция имат нагласите, моделите на поведение, дейностите и взаимодействията, характеризиращите се с ясно осъзната в личен ценностен и професионален план значимост на толерантността, равнопоставеността и разглеждането и приемането на етноса и уврежданията като едни от перспективите на многообразието в обществото.

Заключение

Представеният дисертационен труд е в относително нова и динамична проблемна и научна област на антидискриминационната и антипотискащата социална работа, в която все още няма достатъчно изследвания у нас. Началото на нейното проучване е в края на първото десетилетие на XXI век и днес в по-различен социален, политически, икономически и демографски контекст и с повече и подкрепен от изследвания опит продължават усилията в проправянето на един нелек и изпълнен с трудности път. Той е свързан с разглеждането на изключително важни в социален, научен, професионален и образователен аспект въпроси, отнасящи до справяне със стереотипи и предразсъдъци и предотвратяване и противопоставяне на дискриминация и потискане и до утвърждаване на ценността на многообразието в различните му измерения, равнопоставеността, толерантността, недискриминацията и непотискането. В съвременния национален и европейски образователен, професионален и социален контекст антидискриминационната и антипотискащата социална работа придобива актуалност и значимост във връзка с усъвършенстване и развитие и с формиране на потенциал и възможности за справяне с породени от дискриминация и потискане сериозни предизвикателства и реални проблеми. От съществено значение е въвеждането на промени във функциониращата у нас система на социална работа и развитието ѝ като такава, базираща се на теоретико-приложни конструкции на антидискриминационна и антипотискаща социална работа, които са политически, идеологически, научно, концептуално и технологично аргументирани, съобразени са с антидискриминационната политика на Европейския съюз и България и са разработени на основата на научно обоснован модел, способстващ за използването им в теорията, практиката и образованието в дадената област и за непрекъснатото им усъвършенстване и развитие.

В изследването се откроява необходимост от интегриране в образованието и обучението по социални дейности на антидискриминационен и антипотискащ компонент на основата на холистичен, системен и рефлексивен подход и в условията на концептуално и технологично обоснован, емпирично проверен и апробиран в образователната практика модел на антидискриминационно обучение по социална работа. В очертаните контекст и насока теоретико-емпиричното изследване представя едни от възможните научнообосновани отговори на идентифицирани актуални и важни въпроси в областта на антидискриминационната и антипотискащата социална работа на теоретично, практическо и образователно равнище. Прилага се подход на интегриране на теоретико-приложни конструкции от разглежданата област и на използване на модели, предоставящи в концептуален и организационно-технологичен план възможност за формиране и развитие на антидискриминационното и антипотискащото направление и перспектива в социалната работа и за реализиране на антидискриминационно обучение на студентите от професионално направление „Социални дейности“.

Представеното изследване е само една възможна позиция на концептуално, методологическо и методическо обосноваване, анализ, обобщение и систематизиране на утвърдили се теоретико-приложни конструкции и добър практически опит в областта на антидискриминационната и антипотискащата социална работа в страни с постижения и традиции в тази област и представяне на позиции, концепции и модели на автора с виждане за принос за усъвършенстване и развитие на теорията, практиката и образованието по социална работа чрез интегрирането в тях на антидискриминационен и антипотискащ компонент.

Литература

1. Ръководство за джендър мейнстрийминг посредством политиките за заетост, социално включване и социална закрила. Генерална дирекция „Трудова заетост, социални въпроси и равни възможности“ отдел G1. Люксембург: Служба за официални публикации на Европейските общности, 2008.
2. Ярская-Смирнова, Е. Р. Социальная политика и социология телесности: возможные пересечения. – *Общественные науки и современность*. 2005, № 5.
3. Adams, M., Bell, L. A., Griffin, P. (eds.) (2007). *Teaching for Diversity and Social Justice* (2nd ed.). Routledge.
4. Allen, D., Adams, P. (2013). *Social Work with Gypsy, Roma and Traveller Children: Good Practice Guide*. BAAF Adoption and Fostering.
5. Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge, MA: Perseus Books.
6. Amiraux, V. (2007). Religious Discrimination: Muslims Claiming Equality in the EU. In Christophe Bertossi (ed.) *European Anti-Discrimination and the Politics of Citizenship: France and Britain 143-167* Basingstoke, New York: Palgrave-Macmillan.
7. Appleby, G., Colon, E., & Hamilton J. (2001). *Diversity, Oppression, and Social functioning: Person-In-Environment Assessment and Intervention*. Boston: Allyn & Bacon.
8. Barise, A. (2005). *Social Work with Muslims: Insights from the Teachings of Islam*. *Critical Social Work*, Vol. 6, No. 2.
9. Barker, R. (2003). *The social work dictionary*. 5th ed. Washington, DC: NASW Press.
10. Barry, M. (1998). *Social Exclusion and Social Work: An Introduction*. In *Social Exclusion and Social Work*, edited by M. Barry, and C. Hallett. Dorset: Russell House Publishing Ltd.
11. Begum, N., Hill, M., Stevens, A. (1993). *Reflections: The Views of Black Disabled People on their Lives and on Community Care*. London: CCETSW.
12. Bishop, A. (2002). *Becoming an Ally. Breaking the cycle of oppression in people*. 2nd (Ed.) Halifax: Fernwood Publishing.
13. Bonnet, A. (2000). *Anti-Racism*. London and New York: Routledge.
14. Borkan, J., Neher, J. (1991). A developmental model for ethnosensitivity in family practice. *Family Medicine*, Vol. 23, pp. 212-217.
15. Bricker-Jenkins, M., N. R. Hooyman, N. Gottlieb (Eds.) (1991). *Feminist Social Work Practice in Clinical Setting*. Newbury Park, CA: Sage.
16. Brown, A., Mistry, T. (2005). Group Work with ‘Mixed Membership’ Groups: Issues of Race and Gender. *Social Work with Groups* (The Haworth Social Work Practice Press, an imprint of The Haworth Press, Inc.), Vol. 28, No 3/4, pp. 133-148.
17. Caldwell-Cobbart, A., Fassinger, R. (1998). Broad of Educational Affairs Task Force on Diversity Issues at the Precollege and Undergraduate Levels of Education in Psychology. *Disability as diversity: a guide for class discussion*. American Psychological Association. Vol. 29.
18. Campinha-Bacote, J. (1998). *The Process of Cultural Competence in the Delivery of Health Care Services*. 3rd ed. Cincinnati, OH: Transcultural C.A.R.E. Associates.

19. Cavanagh, K., V. E. Cree (Eds.) (1996). *Working with Men: Feminism and Social Work*. London: Routledge.
20. CCETSW (1991). *One Small Step Towards Racial Justice: the Teaching of Anti-racism in Diploma in Social Work Programmes*. London, CCETSW.
21. Chodorow, N. (1978). *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkeley: University of California Press.
22. Clews, R. (2000). Constructing anti-racist social work from perspectives of other in a Canadian rural context: Sensitizing concepts and stories from diverse people – a first chapter. Paper presented at the Joint Conference of the IFSW and the IASSW. <http://stthomas.u.ca/faculty/clews/index.html>.
23. Collins, P. (1990). *Black feminist thought: Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. New York: Routledge.
24. Collins, P. H. (1998). *Fighting Words: Black Women and the Search for Justice*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
25. Combating Poverty through Equality Law – Possibilities and Pitfalls: ERT talks with Sandra Fredman and Margarita Ilieva. *The Equal Rights Review*, Vol. Three, 2009.
26. Connell, R. W. (1995). *Masculinities*. Sydney: Allen & Unwin.
27. Council on Social Work Education (CSWE) (2003). *Handbook of accreditation: Accreditation standards and procedures (CSWE) (2003)*. Alexandria, VA: CSWE.
28. Dalrymple, J., Burke, B. (2006). *Anti-Oppressive Practice: Social Care and the Law*. 2nd edn. Maidenhead: Open University Press.
29. Dalrymple, J., Burke, B. (1995). *Anti-oppressive Practice: Social Care and the Law*. Buckingham: Open University Press.
30. Delgado, R. (1993). The inward turn in outsider jurisprudence'. *William and Mary Law Review*, Vol. 34, No 3, pp.741-768.
31. Devore, W., Schlesinger, E.G. (1987). *Ethnic-Sensitive Social Work Practice*. Ohio: Merrill.
32. Devore, W., Schlesinger, E.G. (1991). *Ethnic-sensitive Social Work Practice*. New York, Merrill.
33. Dominelli L. 1997. *Anti-Racist Social Work*. 2nd ed. London: Macmillan.
34. Dominelli, L. (1988). *Anti-racist social work*. London: MacMillan Press.
35. Dominelli, L. (1995). *Anti-Racist Perspectives in Social Work Education: A Model for Practice*. In *Anti-Racist Social Work Education: Models for Practice* by L. Dominelli, N. Patel, W. T. Bernard (Eds.). Sheffield: Department of Sociological Studies, Sheffield University.
36. Dominelli, L. (2002). *Anti-Oppressive Social Work Theory and Practice*. London: Palgrave.
37. Dominelli, L. (2002). *Feminist Social Work Theory and Practice*. London: Palgrave.
38. Dominelli, L. (2004). *Culturally Competent Social Work: A Way Toward International Anti-Racist Social Work?* In Gutierrez, L, Zuniga, M. and Lum, D. (Eds.) *Education for Multicultural Social Work practice: Critical Viewpoints and Future Directions*. Alexandria, VA: CSWE.
39. Dominelli, L., McLeod, E. (1989). *Feminist Social Work*. London: MacMillan Press.
40. Dovidio, J. F., Brigham, J. C., Johnson, B. T., Gaertner, S. L. (1996). Stereotyping, prejudice and discrimination: Another look. In C. N. Macrae, C. Stangor, M. Hewstone (Eds.), *Stereotypes and stereotyping* (pp. 276-319). New York: Guilford.
41. Flax, J. (1990). *Postmodernism and gender relations in feminist theory*'. In Ni-cholson, L. (Ed.) *Feminism/Postmodernism*. London: Routledge.
42. Furman, R., Negi, N. J., Iwamoto, D. K., Rowan, D., Shukraft, A., Gragg, J. (2009). *Social Work Practice with Latinos: Key Issues for Social Workers*. *Social Work*, 54(2): 167–174.
43. Gallegos, J. S. (1985). *The ethnic competence model for social work education*. *Social Work Research & Abstracts*, Vol. 21, No 3.
44. Gallegos, J. S., Bondavalli, D., Chandler, S. *Using international social work to educate students for culturally competent practice in the 21st century*. Joint Conference of the International Federation of Social Workers and the International Association of Schools of Social Work. Palais des Congres Montreal, Quebec, Canada, August 1, 2000.

45. Gallegos, J., Dominelli, L. (March 1997). Cultural Competence and International Social Work'. CSWE Task Force Presentation, CSWE APM, San Francisco, CA.
46. Garland-Thomson, R. (2002). Integrating Disability, Transforming Feminist Theory. *Feminist Disability Studies*, Vol. 14(3), pp. 1-32.
47. Gellately, R., Kiernan, B. (2003). *The Specter of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
48. Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
49. Giddens, A., Duneier, M.I, Appelbaum, R. P., Carr, D. (2012). *Introduction to sociology* (8th ed.). New York: W. W. Norton & Company Inc.
50. Gil, D. G. (1998). *Confronting Injustice and Oppression*. New York: Columbia University Press.
51. Global Standards for Social Work Education and Training. General Assemblies in Adelaide, Australia in October 2004. <https://www.iassw-aiets.org/global-standards-for-social-work-education-and-training/>;
52. Goffman, E. (1997). Selection from *Stigma*. In L. J. Davis (Ed.), *The disability studies reader* (pp. 203-215). London: Routledge.
53. Gordon, L. (2015). *What Fanon Said*. New York: Fordham University Press.
54. Grafton J., Lye, J. M. (2000). Political correctness, surface tension and passive racism. *Youth Studies Australia*, Vol. 19(3), pp. 44-51.
55. Green, J. W. (1998). *Cultural awareness in the human services: a multi-ethnic approach*. (3rd ed.). Boston: Allyn and Bacon.
56. Hanmer, J., Statham, D. (1988). *Women and Social Work: Towards a Woman-Centered Practice*. London: Macmillan Education Ltd.
57. Harper-Dorton, K. V., Lantz, J. (1996). *Cross-cultural practice social work with diverse populations*. Chicago: Lyceum Books.
58. Harris, B. (2005). What can we learn from traditional education: Transforming pedagogy in schools of social work. February 8, 2005.
59. Health and Care Professions Council: Standards of Proficiency – Social Workers in England. <http://www.hpc-uk.org/registrants/standards/download/index.asp?id=569>
60. Herberg, D. (1993). *Frameworks for Cultural and Racial Diversity: Teaching and Learning for Practitioners*. Toronto: Canadian Scholars' Press.
61. Hook, J. N. (2013). Cultural Humility: Measuring openness to culturally diverse clients. *Journal of Counseling Psychology*, Vol 60(3), Jul 2013, 353-366.
62. Hughes, B., Paterson, K. (1997). The Social Model of Disability and the Disappearing Body: towards a Sociology of Impairment'. *Disability and Society*, Vol. 12, No3, pp. 325-340.
63. Human rights of Roma and Travellers in Europe. Commissioner for human rights. Council of Europe, February 2012.
64. Humphries, B., Truman, C. (Eds.) (1994). *Rethinking Social Research: Anti-Discriminatory Approaches in Research Methodology*. Aldershot: Ashgate Publishing Limited.
65. IFSW. Global standards, 3 March 2012. <http://ifsw.org/policies/global-standards/>
66. Jean-Baptiste, A. (2001). Afrocentric Social Work. In Dominelli, L., Lorenz, W., Haluk, S. (Eds.) *Beyond Racial Divides: Ethnicities in Social Work*. Aldershot: Ashgate.
67. Kelly, L., Burton, S. and Regan, L. (1994). Researching women's lives or studying women's oppression? Reflections on what constitutes feminist research. In M. Maynard, J. Purvis (Eds.). *Researching Women's Lives from a Feminist Perspective*. London: Taylor and Francis.
68. Kleinman, A. (1980). *Patients and Healers in the Context of Culture*. Los Angeles, CA: University of California Press.
69. Linkov, V (2014). Tokenism in Psychology: Standing on the Shoulders of Small Boys. *Integrative Psychological & Behavioral Science*: 48.2, pp. 143-160.
70. Linton, S. (1998). *Claiming Disability Knowledge and Identity*. New York: New York University Press.

71. McKenzie, B., Morrissette, V. (2002). Social work practice with Canadians of Aboriginal background: Guidelines for respectful social work. In J.R. Graham and A. Al-Krenawi (Eds.), *Multicultural social work in Canada: Working with diverse eth-no-racial communities* (pp. 251-279). Oxford: Oxford University Press.
72. Miller, T., Jenkins, P. (1994). Developing a Framework for Anti-Discriminatory Practice Teaching on Social Work Courses'. – *Social Work Education*, Vol. 13, No 2.
73. Milligan, D. (1975). Homosexuality: sexual needs and social problems. In R. Bailey and Mike Brake (Eds.) *Radical Social Work*. London: Edward Arnold.
74. Morgaine, K., Capous-Desyllas (2015). *Anti-oppressive social work practice: Putting theory into action*. Los Angeles: SAGE.
75. Morris, J. (1993)a. *Independent Lives? Community Care and Disabled People*. Basingstoke: Macmillan.
76. Nabigon, H., Mawhiney, A-M. (1996). *Aboriginal Theory: A Cree medicine wheel guide for healing First Nations*. In Turner, F. (Ed.) 1996, *Social Work Treatment*. New York: Free Press.
77. National Association of Social Workers. (2015) *Standards and Indicators for Cultural Competence in Social Work Practice*. Washington, DC. <http://www.socialworkers.org/practice/standards/NASWculturalstandards.pdf>
78. Nelson, T. D. (2006). *The Psychology of Prejudice* (2nd ed.). Needham Heights, MA: Allyn and Bacon.
79. Payne M. S. (1997). *Modern Social work theory*. 2nd ed., London: Macmillan Press LTD.
80. People at risk of poverty or social exclusion. Eurostat Statistics Explained. Data extracted in January 2015. Most recent data: Further Eurostat information, Main tables and Database.
81. Pfeiffer, D. (2001). The conceptualization of disability. In Barnartt, S. & Altman, B. (Eds.) *Exploring theories and expanding methodologies. Where we are and where we need to go. Research in social science and disability*, Volume 2, (pp. 29-52). Amsterdam, London, New York: JAI.
82. Pincus, F. L. (1996). Discrimination comes in many forms: individual, institutional, and structural. *American Behavioral Scientist*, Vol. 40, (2), pp. 186-195.
83. Poole, J., Jivrav, T. (2015). Mental health, mentalism, and sanism. *International Encyclopedia of the Social & Behavioural Sciences*, 2(15), 200-203.
84. Ratliffe, C., Haley, J. (2002). *Toward a Non-Dualistic Disability Paradigm: Beyond Connectedness*. – *Disability Studies Quarterly*, Vol. 22(2), pp. 126-134.
85. Schiele, J. (1997). An Afrocentric perspective on social welfare philosophy and policy. *Journal of Sociology and Social Welfare*, Vol. 24, No 2, pp. 21-39.
86. Seipel, A., Way, I. (2006). *Culturally Competent Social Work Practice with Latino Clients*. *New Social Worker* 13(4): 4-7.
87. Shelton, B. A., Agger, B. (1993). *Shotgun Wedding Unhappy Marriage, No-Fault Divorce? Rethinking the Feminism-Marxism Relationship*. In P. England (Ed.). *Theory on Gender/Gender on Theory*. New York: Aldine de Gruyter.
88. Sinclair, R. (2004). *Aboriginal social work education in Canada: Decolonizing pedagogy for the seventh generation*. *First Peoples Child and Family Review. Journal of Innovation and Best Practices in Aboriginal Child Welfare Administration, Research, Policy and Practice*, Vol. 1, No 1, pp. 49-61.
89. Skocpol T., Ritter G. (1991). *Gender and the Origins of Modern Social Policies in Britain and the United States*. – *Studies in American Political Development*, Vol. 5, No 1, pp. 36-93.
90. *Strategic engagement for gender equality 2016-2019*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2016.
91. Stroebe, W., Insko, C.A. (1989). *Stereotype, prejudice and discrimination: Changing conceptions in theory and research*. In D. Bar Tal, C.F. Graumann, A.W. Kruglanski, W. Stroebe (Eds.). *Stereotypes and prejudice: Changing conceptions*. New York: Springer.

92. Tackling Ageism and Discrimination. An Equinet Perspective in the context of the European Year for Active Ageing and Solidarity between Generations 2012. Published by Equinet, the European Network of Equality Bodies. September 2011.
93. Thompson, N. (1993). Anti-discriminatory practice. London: The MacMillan Press Ltd.
94. Thompson, N. 1997. Anti-discriminatory practice. 2nd ed., Basingstoke: Macmillan.
95. Turney, D. (1996). The language of anti-racism in social work: towards a deconstructive reading. Goldsmiths College, University of London. <http://www.goldsmiths.ac.uk/cucr/pdf/turney.pdf>
96. Whittington, C., Whittington, M. (2006). Ethics and social care: political, organizational and inter-agency dimensions. In A. Leathard and S. McLaren (Eds.) Ethics: contemporary challenges in health and social care, Bristol: The Policy Press, pp. 83-96.
97. Wilson, E. (1980). Feminism and social work. In M. Brace and R. Bailey (Eds.) Radical Social Work and Practice. London: Edward Arnold.
98. Worchel, S., Rothgerber, H. (1997). Changing the stereotype of the stereotype. In R. Spears, P. J., Oakes, N. Ellemers and S.A. Haslam (Eds.). The social psychology of stereotyping and group life. Oxford: Blackwell.
99. Wright, S. C. (2009). Cross-group contact effects. In S. Otten, T. Kessler & K. Sassenberg (Eds.), Intergroup relations: The role of emotion and motivation (pp. 262–283). New York, NY: Psychology Press.
100. Ziller, C. (2014). Societal Implications of Antidiscrimination Policy in Europe. *Research & Politics*, 1(3):1-9.

Приноси на дисертационния труд

Дисертационният труд дава основание за извеждане на следните теоретични и теоретико-приложни приноси:

1. Осъществено е първото у нас изследване на актуални аспекти на антидискриминационната политика на Европейския съюз в значими области, като на основата на резултатите са синтезирани приоритетни направления за нейното развитие и е аргументиран приносът им за формиране на основа за политическо, идейно и концептуално обосноваване и обогатяване на антидискриминационната и антипотискаща социална работа.

2. Посредством анализ на установени тенденции на възприятия и нагласи в обществото към дискриминация на хора по определени признаци (увреждане, пол, възраст, раса и етнически произход, бедност) в Европейския съюз и в България са изведени насоки за повишаване на ефективността на антидискриминационната политика като компонент на социалната политика и основа на антидискриминационната и антипотискащата социална работа.

3. Прави се теоретичен анализ и се разкриват от съвременни научни позиции: същността и видовата специфика на дискриминацията и потискането и взаимодействието им; връзката между стереотипи, предразсъдъци и дискриминация; приносът на антирасистки и феминистки концепции и теории и на модели на конструиране на уврежданията за формиране на важни проблемни, изследователски и работни полета в антидискриминационното и антипотискащото направление в социалната работа.

4. В систематизиран вид са представени идеологическите и концептуалните основи на антидискриминационната и антипотискащата социална работа, което води до разработване на авторски подход на анализиране на социалните проблеми чрез „опозиционни двойки понятия“.

5. Реализиран е за пръв път у нас и в Източна Европа системен анализ на: теории, концепции и идеологии в областта на дискриминацията и потискането и на противопоставянето им от позициите на социалната работа; процесите на създаване и подходите на политическо, идеологическо и концептуално обосноваване на антидискриминационната и антипотискащата социалната работа; процесите на формиране, развитие и прилагане на теории, модели и практики на антидискриминационна и антипотискаща социална работа в различни проблемни и работни полета; специфичната и многопластовата основа на антидискриминационното и антипотискащото направление в социалната работа и приносът му за нейното обогатяване и развитие (монографичното издание присъства в онлайн каталозите на чуждестранни библиотеки – Library of Congress, USA; Национална библиотека Украины имени В. И. Вернадского).

6. Създаден е в съответствие с установени процеси, тенденции и потребности научнообоснован и функциониращ като система модел на формиране и развитие на антидискриминационно и антипотискащо теоретико-приложно направление и перспектива в социалната работа. Моделът представлява база за конструиране на модел на антидискриминационно обучение по социална работа.

7. Конструиран е на основата на авторска концепция и научноизследователски опит и е апробиран в подготовката на студенти от професионално направление „Социални дейности“ иновативен модел на антидискриминационно обучение по социална работа. Доказан е приносът му за формиране на образователна и информационна среда, в чиито условия се насърчава ученето, развитието, професионалната и социалната ангажираност, научноизследователската дейност и творчеството на студентите с фокус върху утвърждаване на многообразието, равнопоставеността, толерантността, недискриминацията и непотискането. До момента у нас не е създавана и прилагана, такава технологична конструкция.

8. Използва се за пръв път у нас научно обоснован авторски подход, при който модел на антидискриминационно обучение по социална работа като технологична структура, надгражда в концептуален и технологичен аспект модел на формиране и развитие на антидискриминационно и антипотискащо теоретико-приложно направление и перспектива в социалната работа и води до създаване на специфична в социален, образователен и антидискриминационен и антипотискащ аспект платформа.

9. Резултатите от апробирането на модела на антидискриминационно обучение по социална работа, емпиричното му потвърждаване и характерната за него интердисциплинарност и интегративност могат да служат като основа за пренос и използването му в адаптиран вид в обучението по други професионални направления, подготвящи помагачи специалисти.

Публикации по темата на дисертационния труд

Монографии

1. Нунев, С. Антидискриминационна и антипотискаща социална работа. Съвременна теория и практика. Изд. „Парадигма“, София, 2009.
2. Нунев, С. Актуални аспекти на антидискриминационната политика на Европейския съюз. ИК „Ахат“, Русе, 2016.

Студии

1. Нунев, С. Актуални измерения на социалната работа за включване на хора от уязвими групи. – Годишник на ВСУ ”Черноризец Храбър”, том XI, Варна, 2005.
2. Нунев, С. Антидискриминационна социална работа - същност, развитие и перспективи. – Годишник на ВСУ ”Черноризец Храбър”, том XII, Варна, 2006.
3. Нунев, С. Антипотискаща социална работа – обособяване и развитие в съвременните условия. – Годишник на ВСУ ”Черноризец Храбър”, том XIII, Варна, 2007.

Статии в научни списания

1. Нунев, С. Предизвикателствата на съвременното и обосноваването на социалната работа за включване на уязвими групи от хора. – Научен алманах на ВСУ „Черноризец Храбър“, серия „Общество и личност“, 2006, кн. 13.
2. Нунев, С. Социална работа и включване на хора от уязвими групи. – Педагогика, 2007, № 2.
3. Нунев, С. Модели на уврежданията – конструиране и влияние върху социалната политика и социалната работа. – Научен алманах на ВСУ „Черноризец Храбър“, серия „Общество и личност“, 2007, кн. 15.
4. Нунев, С. Идеология на антидискриминационната социална работа. – Педагогика, 2008, № 1.
5. Нунев, С. Културната компетентност в сферата на социалната работа. – Педагогика, 2008, № 11.
6. Нунев, С. Формиране и развитие на антипотискащата социална работа. – Педагогика, 2008, № 12.
7. Нунев, С. Формиране и развитие на антидискриминационна и антипотискаща перспектива във феминистката социална работа. – Педагогика, 2009, № 5-6.
8. Нунев, С. Чувствителна към религията и културата на мюсюлманите социална работа. – Педагогика, 2010, № 4.
9. Nunev, S. (2012). Ethnic climate in the education of social workers and other helping professionals. International scientific on-line journal „Science & Technologies“. Vol. II; N 7: Social studies. Publisher „Union of Scientists – Stara Zagora“.
10. Nunev, S. (2012). Anti-discrimination education model in the professional field of „Social activities“. International scientific on-line journal "Science & Technologies". Vol. II; N 7: Social studies. Publisher „Union of Scientists – Stara Zagora“.
11. Актуални аспекти на антидискриминационната политика на Европейския съюз в областта на уврежданията. – Летописи, кн. 2, том III, 2017.

Доклади в научни конференции

1. Stefanova T., S. Nunev, B. Todorova, I. Serbezova, D. Georgieva, K. Zaharieva, K. Velcheva. Conception of the Building up a Multidisciplinary Team as Educational Technology. World Conference on Educational Technology Researches – 2011. Procedia – Social and Behavioural Sciences, Vol. 28, 2011.
2. Нунев, С. Културна компетентност и антидискриминационна социална работа. – Научни трудове на Русенски университет, 2012, том 51, серия 8.1.
3. Нунев, С. Антидискриминационни измерения на социалната работа със стари хора. – Научни трудове на Русенски университет, 2012, том 51, серия 8.1.
4. Stefanova T., Nunev S., Angelova-Barbolova N. Bulgarian higher schools' pedagogical models for the formation of multidisciplinary teams for integrated health care and social care services. Science, Technolo-

- gy and Higher Education: International research and practice conference, Vol. I, Westwood, 2012 / publishing office Accent Graphics communications – Westwood – Canada, 2012.
5. Nunev S.T. Topical issues of social workers' cultural competences and professional activity. Science, Technology and Higher Education: International research and practice conference, Vol. II, Westwood, 2012/publishing office Accent Graphics communications – Westwood – Canada, 2012.
  6. Nunev S.T. Anti-discrimination practical training of students majoring in social activities. Science and Education: II International research and practice conference, Vol. II, Munich, 2012/publishing office Vela Verlag Waldkraiburg – Munich – Germany, 2012.
  7. Nunev S.T. Anti-discrimination perspectives of gerontological competence in social work. Теория и практика современной науки: VIII Международной научно-практической конференции, Москва, 2012 г. В 3 т.: т. III / Науч.-инф. издат. центр «Институт стратегических исследований». Москва : Изд-во «Спецкнига», 2012.
  8. Nunev S. T. Development of social work with older people within the context of anti-discrimination perspectives. European Applied Studies: modern approaches in scientific researches, 1st International scientific conference, 2012, Vol. I. ORT Publishing. Stuttgart – Germany. 2012.
  9. Nunev S. T. Conceptual justification of anti-discrimination perspectives in social work with people with disabilities. Science progress in European countries: new concepts and modern solutions, 1st International Scientific Conference, 2013, Vol. 1. ORT Publishing. Stuttgart – Germany. 2013.
  10. Nunev S.T. Opportunities for development of culturally-competent supervision in social work. Science and Education: III International research and practice conference, Vol. II, Munich, 2013/publishing office Vela Verlag Waldkraiburg – Munich – Germany, 2013.
  11. Nunev S. Actual aspects of the anti-discrimination policy of the European Union in the field of active ageing. Proceedings of University of Ruse – 2016, Volume 55, book 8.1.
  12. Nunev S. Actual aspects of the anti-discrimination policy of the European Union for tackling poverty and social exclusion. Proceedings of University of Ruse – 2016, Volume 55, book 8.1.
  13. Nunev S. Discrimination of people with disabilities on the labor market and current aspects of the European Union's anti-discrimination policy. Proceedings of University of Ruse – 2017, Volume 56, book 8.1. (награден доклад „The Best Paper“) (под печат).